नं० ३४८-१
चन्द्रालोकप्रकाश: —
- आशाधर:
५९ पत्राणि
अलङ्कारशास्त्र
कर्ता: प्रद्योतनभट्टाचार्य
लिपिसं. १६५४

नं० १ ३४

वं. लो. टी. १

ॐ श्रीगणेशाय नमः पृथ्वी पृथ्वीनपक्रान्तचवहतिनम
स्तुङ्गं तामुत्तमाङ्गात्पाणिप्रक्षेपयोगं यद्धत्तिदशदिशः
किञ्ज्ञनैवावकाशम् कुर्यां किंवानुकुर्यां त्रिपुरविजयि
नस्तांडवे चिन्तयेत्यं व्यग्रः सर्गादिहेतुस्त्रिदशगणा
नुतः श्रेयसे भैरवोस्तु १ ममसहजविरोधीनिर्जितोने
नामित्वा धनुरिति वकुलायन्त्रीतिभाजास्मेरता स्तनि
वकुवलयानामादरेणोपनीताजयतिजनकजायाराघवपाङ्गदृष्टिः २ अस्यास्थितौतरीमहत्तोयोध्याभ
वत्याखिला इति रघुवंशादधिकोजयतिवन्येलाभिधो
वंशः ३ देवपतेरिवशक्तिर्यस्यजयेमूर्त्ततांप्रापिता
श्रीवीरसिंहदेवस्तत्रधरामण्डलेजातः ४ स्मारप्यतो

रघुपतिरिव तस्मादिह वीरभानुर्नृपालः आबद्धधर्म
सेतुर्जगतितनुजस्तेसमुद्भूतः ५ तत्तनयोनयनिर्मल
र्नि= कीर्त्तिः स्वामिमेणाककमलम् श्रीरामचंद्रदेवो हर्षरा
ज्ञासमुल्लसति ६ श्रीभद्रदेवोवैरिवधूगीतसत्की
र्त्तिः जयतितदीयस्तनयः कविगोष्ठीदैवतारामः
७ क्रियतेतस्यनिदेशात् ग्रंथालोकप्रकाशोयंशास्त्रा
गमइतिविदितेनभट्टाचार्येणायतेन ८ विघ्नविध्वंस
कामनयाकृतंमंगलाशिष्यशिक्षायैनिबध्नाति ९
वैरिति महाकवेरपदेतत्पर्यकूपंचकः मन्दतामस
सत्नामुच्चैस्यातिसूर्यस्यतामसाह्लादकत्वात् तस्मिन्
तिनामस्तेमंदत्वासंभवात् चंद्रात्मकंचक्रजोग्रंथक

चं. लो. लङ्कं यथा स्यात्तथा केरवध्वंसंहतलयतो दूरीकरोति चंद्रे
टी. सति कुमुदाह्लादस्य जायमानत्वात् आग्नितपंत्तु धृष्टउ
२ यन्नूयोमदन्तः स एवाधानं यत्रता ह्वगादिभिः वाग्देवता पदे
2 मन्दत्वमरसत्वं च उद्वैः दूरीकरोति वाग्देवतायामस मन्द
त्वसरसत्वयोर्भावात् या च ज्ञा प्रत्क लङ्कैः प्रकटै र्दीर्घ
यो विध्वंसो वचनाभावस्तमपाकरोति तस्याः प्रसादेना
दो यानपास्य वचनप्रयोगस्य कर्तुं शक्यत्वात्सदोषा
गिरो भविष्यन्तीति भीत्या हि दोषज्ञाने तन्निरासोपाया
ज्ञाने च वचनप्रयोगो न च भवति वाग्देवताप्रसादात्त
दुभयज्ञाने भवति निरवग्रहो वचनप्रयोग इत्यर्थः
धृष्टाउघन्मदाये ज्ञानं वितेक स्वर्वगर्वं यव भाज लता

घान्नार्विलेखामस्याः प्रभावादपगमो भवतीत्यर्थः वा
गदेवतामहरनेत्रयोरमलत्वं समानमेव लोकप्रकाशकत्वं
चवाकद्वेषस्मनसां मानसे उल्लासिनी सकलशास्त्रज्ञा
नाछिद्रयंत्रमानसाह्लादिनी हरनेत्रपदे हृद्यैः सनियाम्ना गा=
द्या चरणानखक्षौ चन्द्रेणापिहृदयाधानात् १ हंहोइति
चिन्मयात्मनिशालितनीये तेषां चित्तस्वरूपाभ्यन्तर्म
णयोरसाम्यंवद्भूयधुर्निर्विचारकविद्वेरिणि नाज ते
नसाधारणत्वात् अस्मत्प्रकाशीभवंमागमनोभयत्र
हेतुः चंद्रेति चन्द्रोदये चन्द्रमणोः क्षरणात् अभिसारि
काभिर्गतित्यागात् ग्रन्थस्य प्रयोजनमाह उल्लासा
येति विचारएववीचिविनिश्चय यत्रेनिनादृशालङ्कार

सं॰ लो॰ समुद्रस्येत्यर्थः एतावतालङ्कारलक्षणमभिधेयस्तेन
टी॰ प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः संबन्धः रसवद्धर्मादिसम्प्रयोजनतामितिभावः २ प्रयोजनकथनेन परिडिततानामस्मिन्प्रवर्त्तयति युक्तेयेति युक्तिश्चास्वादफलसद्गुणतयोरित्यर्थः अन्यत्रालङ्कारग्रन्थे एतादृशी युक्तिर्नास्तीत्यर्थः साहित्यसबन्धिसारस्वतमेव क्षीरमित्यर्थः ग्रन्थान्तरादत्र गाम्भीर्यमाह अगाधेतामिति अनल्पसेव्यः एतादृशास्य समाश्रयरसोपफलमाह श्रीरिति श्रीर्धनसम्पत्तिसेवनेन कान्तिश्च एतत्पाठेन स्वयमन्येषां गुरुरपिभवतीत्याह उपदेशेति उपदेशस्यपीयूषत्वेनाशिष्याणां प्रवृत्तिरुक्ता अ

3

न्यग्रन्थतो यशास्त्रदोषे तत्तेवनेनसमीचीनोभवतिजाग्रदिति ३
ऊँ कृत्यंपरिहरति तामिति अन्योऽपि नसरसरेणुः सूर्यकिरणोजालान्त
र्गतप्रकाशानइत्यर्थः ४ अपात्ततः सूर्वाचार्यमतद्वयराद्धकतया
प्रतीयमानापिमद्युक्तिरनौचितीमावहतीत्यतआह नाशङ्कनीय
मिति दोषोद्भावनेनाविचारकाराणंतत्वसिद्धान्तस्फूर्तेर्जायमानत्वा
त् इत्यर्थः ५ काव्यहेतुमाह प्रतिभेति कवित्वबीजभूतः संस्कारवि
शेषः प्रतिभासैवश्रुताभ्यासाभ्यासावबीजंमृदादिसहितंलतामिव
कवितांसूतइत्यर्थः ६ काव्यलक्षणमाह निर्दोषेति अप्येतन्यत्र
काव्यतयोक्तोऽन्निकयमुपेक्षितइतिचेन्न निर्दोषत्वेनैवतात्पर्यकथंतत्प्रः
भाव निरर्थकस्यसदोषत्वात् वृत्तिर्द्विधामधुरादिरूपापञ्चधाव्य
ञ्जनादिस्वरूपात्रिधेनिवोधेनवृत्तावनेकात्वांविशेषणादोषादीनाम

वं॰ लो॰ नैकत्वंस्त्वत एव ज्ञातव्यं शब्दार्थौ काव्यं न च क्वचिदनलंकारत्वेपि
टी॰ न दोष इति कस्यचिन्मतमपाकरोति ७ अङ्गीकरोतीति यः कृ
४ ती अनलङ्कृती शब्दार्थौ काव्यमङ्गीकरोति सो नलमनुष्णं कस्मान्ना
५ ङ्गीकरोतीत्यन्वयः अग्नेरनुष्णत्वाङ्गीकारतुल्योसावङ्गीकार इत्यर्थः
अलङ्कारवदेव काव्यं न त्वलङ्कृत्वचिदस्फुटत्वेपि न काव्यत्वहानि
रिति तत्वानिर्दोषत्वाविशेषणेनैरुक्तं निरूपयितुं विशेष्यमुक्तां
वाचं लक्षयति ८ विभक्तीति शास्त्रीयशब्दत्वं लक्ष्यतावच्छेद
कं भेरीशब्दादौ नातिव्याप्तिः एतावता लिङ्ग धातुरूपाप्रकृतिः श
ब्दः तस्यैव विभक्तियोग्यत्वादित्यर्थः अस्यत्रैविध्यमाह रूढेति
रूढो यौगिकस्तान्मिश्रश्चेत्यर्थः ८ यथा घस्त्रिविध इत्याह
अव्यक्तोति अग्निमन्वा॰ः योगोवयवशक्तिः रूढिः समुदायशक्तिः

तत्राव्यक्तयोगो रूढः यत्र विद्यमानोपि योगार्थः न प्रतीयते यथा वृक्ष
इति। अत्र व्रश्च त्यात त पमिति विद्यमानोपि योगो न प्रतीयते वृक्षत्वस्यैव।
प्रतीतेः तस्य जातिरूपत्वात्॥ निर्योगो यत्र योगो न संभवत्येव यथा
भूवादिः अत्र पाणिनेः संकेतशब्दोयं धातुः भूभ्वादयो धातव इति
पाणिनि स्मरणात्। तत्र भ्वादिर्येषामिति व्युत्पत्त्या वादिशब्देनेति। भू
ध्यते भ्वादयः इति प्रसङ्गात्। नापि भूवाश्चादिर्येषामित्यतया निष्प
न्नोपि धातुप्रतिपादकः धातुभु तद्दादित्वाभावात् तस्माद्रूढ एवायं
शब्दः धातुत्व प्रतीति सिद्धं योगाभावः सोयत्र योगार्थः प्रकृतेर्थेन।
तेति विद्यमानोपि यथा मराडपशब्दस्य गृहरूपेर्थे मराडंपिबती
तियोगार्थः ९ यौगिकोपि त्रिविध इत्याह भग्नेति तत्र प्रकृति
प्रत्ययोत्पन्नः भग्नो योगाय यथा कुन्तीशब्दादयौगिक निष्पन्नः
भान्त्यादि शब्दः यौगिकशब्दयोः समासः केवलं प्रतिनिष्पाद्यस्तन्मूलोयौ
गिकमूलः यथा प्रकृत्का निरिक्षादि कुन्तीत्य भग्नो योगः कुन्तीः पं. १

वैसिद्धदर्पणं.प.८

चं· का॰ लौ
टी·
५

कौन्तेयशब्दः संभिन्न इत्यर्थः रूढयौगिकमाह ११ नालिमश्नाति

विशेषस्यसामान्यतायाः सामान्यस्यचविशेषतायायोगरू

ढे माश्रयणं कारणावशेनान्योन्यसामान्यविशेषपरिकल्प

मेकमेवायंभेदः तन्ननीरराशिदधातीतिसमुद्रव्युत्पत्तिसाधारणा

नयासामान्यस्यसमुद्रपदत्वेविशेषपरिहृतिः पंकजपदेपङ्कजे

नामादिसाधारणेकमलपरत्वेसौधशब्देसुधासंबन्धपदार्थान्तर

साधारणेगृहविशेषपरत्वेसागरसंबन्धिपदार्थान्तरसाधारणा

त्वेसमुद्रपरत्वेमहिरुहपदेमहीजातपदार्थान्तरसाधारणे वृक्षपर

त्वेशशीनिशाधारान्यसाधारणेचंद्रपरत्वेसामान्यपरि

वृत्त्यायोगरूढत्वमितदाह १२ नीरेति नन्ननीरराशिदधातीतिवि

शेषाश्रयणोद्धीरेतिव्याहतंस्यात् साधर्म्यसमुद्रग्रहणेनतु

मा= ११

नानुपपत्तिरित्यर्थः ननु पङ्कजशब्दस्याविशेषपरत्वायांकमा
लतिस्थस्यापिकथमाकाशपङ्कजमितिसिद्धिः तत्राप्याका
शप्रभवत्वाभावादिति चेन्नआकाशसंबन्धमात्रेणाकाशप
कजमितिप्रयोगात् यद्वामन्दाकिन्यादिवर्त्तीयकमला
भिप्रायेणात्रप्रयोगः एवंसौधस्यगृहमात्रपरत्वेकलधौ
धसौधः सागरस्यसमुद्रमात्रपरत्वेक्षीरसागरः भूरुहस्यवृ
क्षमात्रपरत्वेसरसीरुहः शशलाञ्छनशब्दस्यचंद्रमात्रपर
त्वेनिःकलङ्कःशशलाञ्छनइतिसिध्यति शशलाञ्छनत्ववि
शिष्टपरत्वेतुव्याघातएवस्यादित्याशयः शब्दरूपांवाचंलक्ष
यित्वापदादिरूपांलक्षयति विभक्त्यन्तामिति पदंविभक्त्यन्तं
तदर्थसमासोपदव्यूहोवाक्यंसपदव्यूह एवखण्डवाक्यंतामर्थ

चं·लो· समाप्तिं विना समासस्थलीयां युक्ता यन्निं तां च विना तयाच अख
टी ण्डमासोपि नखराडवाक्यमित्येषामाशयः समान्तरेपदसमूहत्वा
६ भावात् वाक्यत्वं खण्डवाक्यत्वं पदैकेपि क्वचिदस्तीत्याह वाक्यमि
ति २४ क्रमादुदाहरति धूमवतादिति अत्रैकस्यैव विभक्त्यन्त
स्य सत्त्वान्न पदसमूहत्वाकांक्षानिवर्तकविशिष्टार्थप्रतिपाद
कतया वाक्यत्वमित्यर्थः देवेति अर्थसमाप्तेरभावादित्यर्थः वा
काश्मी क्यानीति एवं विच्छिन्नो वाक्यसमूहो महावाक्यमित्यर्थः श्रीवी
रभद्रनृपतेर्निर्देशात्प्राप्ततत्त्वेन प्रद्योतनभट्टरचितः चंद्रालो
कप्रकाशोऽयम् इति श्रीमहाराजाधिराजश्रीरामचंद्रदेवात्म
जयुवराजश्रीवीरभद्रदेवादिष्टमिश्रवलिभद्रात्मजसकल
शास्त्रारविन्दप्रद्योदितमहाचार्यविरचिते चंद्रालोकप्रका
त

शेषास्तागमेषु प्रथमोमस्तु सर्वः समाप्तः १ श्रीवीरभद्रदेवो दिशतु
जयं संगरप्रकरे सीतावत्तो रक्षालीकाली योत्क्षादनान्तुरः त्वा
ज्यनयादोषान्प्रथमाह स्यादिति चेतसि विशन्तो येन रमणी
यत्नान प्रयाति सदोषः स च शब्दार्थगतत्वेन द्विविध इत्यर्थः श्रो
त्रखेदद्रमः श्रुतिकटुरित्यादि नियमात्रैव श्रुतिविरितिपद ९ भवे
मिति भावः संविद्रूत इति व्याकरणाविरुद्धं च्युतसंस्कृतिः सं
विद्रूत इत्यर्थः संविद्रूत इत्यत्र संपूर्वत्वेप्यात्मनेपदमसाधि
त्यर्थः अकर्मकस्यैवत्तद्विधानादिति भावः अप्रामाणातमाधिका
विमिरमा हृतमप्रयुक्तं यथा दैवतशब्दः पुल्लिङ्गः इत्याह अ
प्रयुक्तामिति दैवतानि पुंसि वेत्ति सत्वात् अभिप्रेतमर्थं वक्तुम
समर्थमसमर्थं यथा गच्छतीत्यत्र हन्तीत्याह असमर्थमिति

चं. लो. तदेवछन्दोवक्रत्तयोदाहरन्ति स इति स कान्तः कान्तारे हं
टी. तिगच्छतीत्यर्थः हनहिंसागत्योरिति धातुपाठे सत्यपि त
७ समर्थमितिभावः प्रसिद्धेनाप्रसिद्धार्थहन्तेर्गतिहन्तार्थेलो
हितमितिवक्काव्येशोभितमितिदर्शयति निहतार्थः
मितिअत्रहृषिरेरापरागस्यानिहतिः नेहच्युतसंस्कृत्यः
समर्थयोर्वाचकत्वेपिक्रमेण व्याकरणकविसंप्रदायावि
रोधः अर्थोऽयम्यत्तु निहतार्थोच्युतसंस्कृतेनशब्दाश्रय
इत्याशयः निहतार्थेतु वाचकत्वमेवनास्तिइतिनिहतार्थ
र्थौ समर्थयोर्थेभेदः एकाक्षरे वर्णान्तरयोगः कश्चिदेवसं
दर्शयन्नाह एकाक्षरमिति इयमितिअत्रवानरीरूपकाविशात्का
मिन्याः वेनूष्पमनश्चितं प्राप्यते केवलपादपूरणप्रयोजनं।

न्नहीत्यादिनिरर्थकमित्याह निरर्थकमिति यथा तलं स्थलतादगा
न्नलमिति वत् स्वतलं तुलतेत्यादि तशोभनमित्यर्थः अनुचि
तार्थमाह व्यनक्तीति तत्र देवानुचितार्थमेवोदाहरणं दुर्गतंस
धा= गेरणयोगात्तुर्यत्वार्थैवाचकस्तस्मिन्नर्थे विनैव प्रयुक्तोऽवाच
कइत्याह ६ अर्थइति उदाहसांधत्तेइति इदंकरोतीत्यर्थ
वाचकं एवं धत्तइत्यर्थे विधत्तेइत्यपि व्रीडादि रूपतयात्रिवि
धमश्लीलमित्याह अश्लीलमिति आह्लादेतिसाधनवायुनाशाश
व्यः पुंरुषावयवविशेषे शारीरविशेषे वधक्रियामरणप्रतिपादकौः
अर्थद्वयप्रतिपाद्यकं संधिग्धंयथा यांतयान्विनदी रूपे देशे वा
यान्तीत्यर्थद्वयप्रतिपादकेन यामितिशब्दइत्याह स्यादिति य
त्पदंशास्त्रमात्रप्रसिद्धं ततःप्रतीतंयथावीत्तोदिदमनुमानावि

वं· लो· शेषप्रतिपादकमित्यत स्यादितिउदाहरणोनैवशिथिलं
टी· प्रयति शिथिलमिति एवंविधानांशिथिलत्वेअवरामेवप्र
८ मारामित्यर्थः मज्जितत्तेशयनेललित्योकिंभूतेशशिशि
इत्यर्थः मस्तादयःशब्दाग्राम्याइत्याह मस्तेति भूयोभिः
शब्दैर्लक्षणाश्रयणेनयत्रार्थःप्रतीयतेतन्नेयार्थमित्याह ने
यार्थमिति अत्यन्तप्रसरादमनोहरालक्षणायावकुपदा
श्रयणंधिक्कारजागरेयामिकाइत्यनेनामनोहरत्वमात्रलाभा
त् यत्रभूयस्याप्यर्थपरम्परयास्वल्पोर्थःप्रतीयतेवकुभिःपदैः
तत्क्लिष्टंयथातदीतिवक्ष्यहरीत्यादीत्याह क्लिष्टमिति
यत्रसमासेनविधेयत्वाघ्रातत्सोविमृष्टविधेयांशइत्याह अवि
मृष्टेति विशन्तीतिअत्रविशिस्ववद्विशन्तीतिविधेयंतत्रप्रक्

तत्समासेनप्राप्यतेविशिखकटाक्षयोः साम्यमात्रंतुप्राप्यत इत्य
र्थः यत्रक्वचित्कुमतिस्तच्छिद्रकुमतिरित्याह अपराधीनइति
यत्रनपराधीनइतिविवक्षितंन अपराधीतिचप्रतीयते इत्यर्थः
प्रकृतानुचितवर्णप्रतिकूलाक्षरंस्पष्टयन्वीरकोमलावर्णा इ
त्याह रसेति विसर्गोयत्रोत्वंप्राप्तः सउपहतविसर्गः यत्रचलुप्तः
लुप्तविसर्गः इत्याह यस्मिन्निति उदाहरणमत्रैव उपहतं
विसर्ग इहेति चरसोदाहरणं कुसंधीति पदेष्वत्रागच्छेत्यत्रप
टवागच्छेति संधेर्नमनोहरत्वमित्यर्थः विसंधीति स्वेच्छ
याविसंधिः सकृदपि दोषः सोत्र त्वसकृदिति भावः यत्रछन्दो
भव्यता भवति तत्हतवृत्तमित्याह १६ हतवृत्तमिति अ
त्रोदाहरणे छन्दोलक्षणलक्षितत्वेपिपश्यान्वरमित्यत्रपूर्व

वं· लो॰ स्वरेरोगोत्तरस्वरस्यग्रस्तत्वात्कांचिदस्य्रवत्ताभवन्तीतिभावः १९
टी॰ न्यूनमिति अन्वयाशसः पुष्पत्वमिवरवद्रुस्यलत्तात्वमपेक्षि
९ तंतन्नकृतमितिन्यूनामित्यर्थः अधिकमिति अन्नासिंहफ
1 शशिन्येतावत्तेवचारित्तार्थत्वेलतेत्यधिकमित्यर्थः कथि
तमिति पुनरुक्तेतिध्यामपदस्याछित्पादानादित्यर्थः
विकृतमितियत्तुरविकृतेः महतीयात्वाघ्दिविकान्निष्पद्यते
तच्छिकृतंपुष्पारैयक्तरितिएवऊटित्यर्थायत्यायकत्तयादोष
इतिभावः आरम्भेस्वीकृतस्यानुप्रासादेरग्रेत्यागे एतन्नक
र्थमित्याह एतन्नकर्थमिति गम्भीरेति मन्त्रपारावारेत्यार
दित्यनुप्रासत्यागात् समाप्नोति उदेतीत्यनेनकाकार्थेसमाप्ते
ऽनश्चन्द्रमसोविशेषणैःसमाप्तउत्तरार्धमित्यर्थः यत्रैकस्मिन्नर्द्धे

रोगोपादा

द्वादशपदापेता भवति तुष्टमित्याह २१ अर्द्धान्तरपदेति अत्र

हि पूर्वार्द्धे उत्तरार्द्धपदापेता अर्द्धान्तरमर्द्धनारीश्वरशरीरस्य गौ

रीभागस्तत्पदापेतानित्वरूपाणि यत्क्रीडान्तसंत्वत्र मोचारं

भत्वत एवसास्मितामित्यन्वयेनोत्तरार्द्धवर्त्तिनो मोचारम्भपद

स्य पूर्वार्द्धे नापेतरूपात्वस्वभागस्यन्तत्ये प्रवृत्तावपि पदाभ्या

दिना गौरी भागोन्वत्येन प्रवृत्तस्तदा मोचारम्भते तत्यर्थः एता

वता तीन संपूर्णानि पद्यानि उदाहरणाय त्वेष्वन्वयेन निर्वहति

तत्राभवन्मनयाणाव्याह अभवादिति येनेति यत्रोत्तरार्द्धस

एव लङ्काटांकार रावणाह नुमयत अत्र रामस्येति पदस्येति

विशेषणेनान्वितं येनेत्यनेनकान्वयेति विशेषणानां परस्परमन्वया

दित्यर्थः छिद्यामिति अत्र छिद्यामित्यादौ शौर्यवरादिव

सहति विशेष्य निकटे पठ्यमानेसर्वान्वितं स्यात् विशेष्ये सर्व विशेषणा

नामन्वयादित्यर्थः ४ पं० २२

चं०लो० [illegible]तोऽपिसमासोनकृतोविच्छित्तनमनोरमामित्यत्रनकृत इत्यर्थः
टी० तस्मादस्थानस्थ्यानस्यसमासंहूषणामितिभावः अन्यवाक्ये
१० ऽन्यवाक्यपदप्रवेशंसंकीर्णमित्याह मिथइति अत्रकान्ता
त्वितस्यवक्रस्यराज्ञिवाक्येपठनात्संकीर्णमित्यर्थः एवम
10 न्यत्रापिवाक्येवाक्यान्तरप्रवेशोगर्भितमित्याह २५ ब्रह्मा
ण्डमिति अत्रभूमि[illegible]यशांस्त्राकरणीयेति भिन्नंवाक्यंब्रह्मां
डेतिवाक्यमध्येप्रविष्टं आरब्धधात्वाद्यनिर्वाहिभग्नप्रक्र
ममित्याह भग्नेति अत्रपूज्यन्तेनभ्यर्च्येतिधातुभेदः अ
क्रमोप्यत्रैवलक्षितः त्वामनभ्यर्च्यदेवताः पूज्यन्तेइत्तिक्रमा
निर्वाहात् तथावाकरणात् अमतार्थान्तरमाह अमतेति य
त्रप्रतीयमानंमर्थान्तरमरुव्येनाकुरव्येनवार्थ्येनाविरुद्धंतदमतार्थान्तर

मित्यर्थः उदाहरति त्यक्तेति त्यक्तकान्तवृत्तान्तपरिस्फूर्त्तिर्भवति।

स्तच्चानुचिन्तोः शोकाधिक्यदशायां तस्याप्रस्तुतत्वादिति भावः

अर्थदोषेष्वपुष्टमाह अपुष्ट इति यत्र विशेषणेन कश्चिदतिशयो

नाधीयते विशेष्ये तत्रापुष्टोर्थ इत्यर्थः यथा विशन्तीत्यादौ नाहि वक्र

नात्विष्ट इत्यनेन कटाक्षाणां हृदयप्रवेशानुकूलः कश्चिदतिश

यस्त्राधीयते शरस्संनिभा इतितु सम्यगिति भावः २८ कष्टमाह

कष्ट इति वाक्किन्नसंनिभोसत्कल्पोर्थः स्पष्टाववोधार्थमत्तम

सकल इत्यर्थः यत्राविद्यमानोप्यर्थः स्पष्टप्रत्ययाभावेनासन्नि

वत्तत्र कष्टत्वापत्तेरेव वाक्किन्नसंनिभ इति महत्तायास्तेन प्रत्य

याविति भावः ३० व्याहत इति अर्थयोर्विरोधे व्याहतः यथा

महस्वेत्यादौ अत्र कमलमित्रत्वेनोपमा प्राप्तैवेति किं तेनोपमीयत।

वं. लो. इत्याननिषेधोनुपपन्न इति भावः सकलश्लोकेन पूर्वरुक्तो
टी. प्युदाहृतः केनोपमीयत इत्यनेनोपमानिषेधानन्तरं कृतस्त
११ त्रोपमेत्यनेन निषेधात् नेष्ठक इत्यत्र दुःक्रमः भक्तिफल
स्य स्वर्गस्य प्राप्तिर्दृश्याहित्वात् एकमित्यादौ ग्राम्यं स्फुटमे
॥ व ध्रुत इत्यादौ प्रक्रमभंगभावे शान्तशृंगारान्यतरपरत्वसंदेह
इत्याह दुःक्रममिति अनौचित्यमिति लतायां पल्लवयतीत्युचि
ते ३४ किंतु क्रमाह न्यस्तेति प्रतापस्य धवलत्वप्रसिद्धिविरु
द्धं आरक्तत्वेन वर्णनात् केतकीपूजा च शंभोः पुराणविरुद्धे
३५ त्यर्थः सामान्येति केतकीति सामान्योक्तावप्येककुण्डलेति विशे
षाभिधानात् सामान्यपरिवृत्तिः विशेषेति श्रियेति विशेषे
वक्तव्ये वनितेति सामान्योक्तौ विशेषपरिवृत्तिरित्यर्थः ३६

एकः सत्वाचारः परस्परविरुद्धान्योन्यसंगतिर्दोष इत्याह
नाप्येति ध्वांत इति ध्वांतानुसंतं अन्यस्वपरपुत्रभेदहष्टिप्रभृत्या
इत्यर्थः अत्र काकसाहचर्यं सतां नरस्येत्यर्थः ३७ सरो
रोजेति नेत्ररूपस्य सरोजस्य मुखरूपस्य चंद्रेण संगतिर्विरु
द्धा गोत्रस्य द्वितीयार्थे मर्यादया पुरंदररूपकं च विरूपं पुरं द्धं =
दरस्य गोत्राभिदो गोत्रपालकत्वासम्भवादित्यर्थः ३८
दोषाश्रयानाह पदमित्यादि ३९ दोषांकुशलक्षणमाह
दोषमिति यो निपतितमपि दोषं स्वबलान्मूल्यत्नया प्रस
रन्तो निवारयति स दोषांकुशः स्तान्विकरात्रेधा इत्यर्थः ४०
त्रैविध्यं दर्शयति दोष इति कश्चिद्दोषोपि गुणो भवति कश्चि
द्दोषत्वं गुणत्वं च न याति कश्चित्पतितमपि दोषं

चं॰ श्लो॰ स्वीकारयन्तिसदोषांकुश इत्यर्थः ४१ आद्यमुदाहरति मुख
टी॰ मिति अत्रस्वेनेत्यादिग्राम्यापिवर्णनामङ्गाएवहास्यरसपोषका
१२ त्वादित्यर्थः दीर्घेतिदधि प्रसूतस्यचन्द्रोनिष्कलङ्कोनत्वन्त्रिनेत्रस
मङ्गतइतिउत्तराणप्रसिद्धिः सापिप्रथमस्यापिकलङ्कत्ववर्णने
12 नदोषः कविप्रसिद्ध्याद्वयोश्चन्द्रमसोरैक्याध्यवसायादित्याह
नवेति अत्र पूर्णचन्द्रस्तपोत्तरयोनि भावः ४३ न्यूनीयमु तीः
दाहरति दधारेति अत्रकामपक्षेहिमकारस्यैवे यर्थ्यापिविशं
भुना श्लेषनिर्वाहायोपादानंकान्ताहृदयेप्रियमन्मथयोर
पिस्थितेः ४४ श्रीवीरभद्रदेवादेशाड्डोलत्प्रयत्नेनप्रथमोत्रि
मोमयूखश्चन्द्रालोकेकृतः सार्थः श्रीमहाराजाधिराजचन्द्र
देवात्मजेयुवराजश्रीवीरभद्रदेवादिष्टमिश्रश्रीबलभद्रात्म

इति

जसकलशमनस्वारविन्दप्रसोनतनभट्टाचार्यविरचितेचन्द्रालो
कप्रकाशेद्वितीयो २ मयूखः यस्यान्त्यथाविघत्तेभट्टाचा
र्यःश्रुभंटीकां हरिहरकुर्मावतारशालीशर्मादिशानुप्रभोस्त
स्य अथलक्षणनिर्णयादावद्वर्संहति अल्पाक्षरेति डबेति
अत्रामुनाविशेषणेन स्वल्पाक्षरै रेवोवापरिणये वारा।
परेवृत्तंभगवतः पौरुषंस्मारितमेवंचस्वल्पैरेवाक्षरैर्यत्र
वह्वर्थप्रतीतिः साक्षरसंहतिरित्यर्थः १ यत्रगुणावरा
नेनप्रसिद्धदोषप्रतिषेधःसाशोभायथाभगवत्पूज्यालक्षणा
गुणावगाहिनेनसंसारदोषापाकरणमित्याहुश्शोभेति २
उक्तितार्थप्रतिषेधकोविचारोभिमानः यथेन्दुरित्यादौ।
विरहिण्याप्रथममिन्दुत्वेनचन्द्रत्ताकिन्तस्त्तीव्रत्वेननिषिद्धः

वं. लो. पश्चात्सूर्यत्वेन तर्कितोराशिसंबन्धेनेत्याह ३ अभिमान मयू०
टी. इति हेतुस्तु परिशेषपर्यवसन्नः यथानेन्दुरित्यादौ दहन २
१२ सागराद्धुत्थित इत्यनेन चन्द्रादिनिरासे वडवाग्नौ पर्यवसाना
दित्याह हेतुरिति अत्र दहन इत्यनेन चन्द्रः सागराद्धुत्थि ४
B त इत्यनेन सूर्यः प्रतिषिद्ध इति भावः ४ प्रसिद्धकारणाना पं
दरः प्रतिषेधः यथानेत्यादौ तत्र प्रसिद्धपुष्कराणि प्रसिद्धस्य दो.
दोष्प्रयत्नादित्याह प्रतिषेध इति ५ निरुक्तिमाह निरुक्त
मिति नाम्नो निर्वचनं निरुक्तं तद्द्विधा सत्यं मिथ्या चेत्यर्थः
८ अथमोहरं इत्यादिरिति अत्र दोषाकरात्रिस्तत्कारित्वे यौनि
र्वचनस्य व्याकरणेन कटितिसिद्धे सत्यत्वमित्यर्थः रा
जाप्रकृतिरञ्जनादिति मिथ्यानिर्वचनं अत्र गमानानिर्व

यनेनास्य प्रयोगस्यारणादिमुक्तः साध्यत्वादेकंवस्करंनिर्वच

नंसत्यमन्यक्रमिष्येतिभावः ६ यत्रसाध्यसाधयोर्द्वयोर न

प्यसत्वंसमिथ्याध्यवसायकृत्याह स्यादितिचन्द्रेतिमत्रसाध्य

नस्यांशोः स्वत्वरूपेणासत्वंनभइत्यादेस्तुत्वेरूपेणोवेत्यर्थः

७ प्रसिद्धसाहचर्येणाकीर्तिनिलत्यन्तायैसिद्धिः यथाजल

धिसाहचर्येणाकस्यारि चवामित्यादावित्याहसिद्धिरितित्वमि

त्यस्यानामत्वेपितत्प्रतिपादकत्वमस्तीतिभावः ८ यत्रापूर्वा

र्थसंवन्धेनाभिलषितस्याविशेषस्यसिद्धिःसायुक्तिः नवर

त्यादो अत्रजलदानराहस्तवरावस्पाकानिषेनवनीरद

त्वसिद्धिरित्याह युक्तिरिति ९ व्यापाराद्धलतोवायत्रफलो

पलम्भस्तत्कार्यंतस्य एवंस्योदाहरणमसाविति अत्रो

चं॰ लो॰ दवलद्वारा व्यापारे चन्द्रमसा कामिनीनां मानच्छेदलक्ष॰
टी॰ णफलवर्णनादित्याह कार्यमिति ९ मयाक्रियन्तेल॰
१४ क्षणानि दर्शितान्यन्यान्यपि सन्तीत्यादिपदप्रयोगेणाह
इत्यादीनि यथा स्वर्गाभ्राजिष्णुभावत्वादयः स्त्रिनिपतेल
14 क्षणत्वेन कीर्तितानीत्यर्थः श्रीवीरभद्रभूपतिलब्धनिर्दे
शेन यत्नेन चन्द्रालोकमयूखवाराचितः सार्थस्तृतीयोपि इति स्व=
भावदागमेस्तृतीयो ३ मयूखः प्रतिभूपतिमतियशसोवी
रश्रीवीरभद्रस्यवन्द्यः हराम्भोरशांव्याजबरा हः श्रियंदिश
तु अथ गुणाः श्लेष इति यो यत्र घटते लस्य केनचिन्निमि
त्तेन घटनागतान्वरानि सज्जातीयैः शब्दैः सुखावहो बन्धस्त
श्लाघ्यः श्लेष इत्यर्थः उभयोरुदाहरणां उल्लसदिति अत्रमान

वत्यामत्रालिङ्गतंनसंभवति संभावितंनंलसमुन्नतरोमसंवक्रर
गोयनत्र गवपुः कम्पेनतस्याभयोदयेइत्यापुदाहरणं छित्ती
योऽदाहरणं नसृत्तथैववराणिनो साजात्यादितिभावः यद्वला
न्तरत्तकस्यान्तः स्थितः सर्वोर्थोभासतेस्य स्फुरल्लेलस्येवप्रसा
दइत्याह यस्यादिति उदाहरणमध्येतदेव ३ यत्रवक्रसमा
साभावःसासमताप्रत्यन्यपादाहृतएवनयोर्न्निसमासस्याभा
वात् वर्णसिंखासाम्येनपदत्तुल्यताबासमताप्रथामलेत्या
दौपदद्वयेअक्षरत्वेनन्तृतीयपदेद्घयक्षरत्वेनप्रथमछित्तौ पोः
पादयोःसाम्यात् प्रथामलत्त्यादौप्रथमपादेऽत्राकारवर्णासा
म्याद्वेत्यर्थः न्त्वप्रथमंलद्दराणपाद्वाल्यंगतंऽत्रवक्रपादे
ऽसमासाभावस्यैवभूतत्वात् एकपदेपिसमासाभावेसमताति
वहात् केवलस्वरसाम्येनानुप्रासाभावेनाद्वितीयांतानुप्रासे
यातीतिभावः ४ स

चं॰ लो॰ माधिमाहु समाधिरिति सोर्थमहिमासमाधिर्येन लब्धनरसा

टी॰ त्मनांतर्विश्रान्तानाम्त्रमङ्कुरितंभवतीत्यर्थः यथ्यामन्व कैलाश मे

१५ मिमुखे कुम्भविद्भ मामांकयशङ्काकुलांतप्ये जीर्णविशेषणा

15 भूतपतिं नाधिन्नातिगीराहिठोन्न भालेहष्टिपथेनदुर्जरतया

कल्पानलाङ्ग्रुल्वरणाम्रयः पल्लविलाकुन्तानाम्मिवाघस्यप्र

तापांशवः एतेर्थप्रतीतौरामो ङ्गमे सहृदयाएवसाक्षिणः

५ माधुर्यमिति पुनरुक्तस्यचारुत्वावहवैचित्र्यमन्वाह

श्लेषेणकृत्स्यापेक्षयावैलक्षणयुक्तमाधुर्यमित्यर्थः उदाहरणं

वयस्येतिअत्रपश्यपश्येति पुरुक्तमाकाचिद्दमरणीयत्वाभव

तिदर्शनेत्र्यादरप्रतीतेः ६ ओजइति अर्थस्यप्रौढिरोजः

साचाविद्यमानेनकेनचिद्धत्कर्षाधायकरूपेणावर्णनेन

तिभूयसोर्थस्यसंक्षेपोवाओजः उदाहरणं रिपुमिति

अत्रकरणस्यकर्तृत्वेनवर्णानामोढिः संक्षेपस्तस्फुटएवे
त्यभावः ७ पर्यायपरिवृत्त्यापारुष्याभावः सौकुमार्यमि
त्याह सौकुमार्यमिति सइति अत्रागतोप्रविश्ययस्ततइति
प्रयोक्तवोपपर्यायाणामभिधानंसाक्षात्तेनशब्देनाभिधाने
कटिति अमङ्गलप्रतीतेः पारुष्यमित्यर्थः वल्लभस्तताह
श्रोः पादएवपतथः प्रविश्येत्यादि प्रवेशादित्विषेयम्
८ वैदग्धमुदारत्वासाचनग्राम्यत्वाभावेनसूत्रेनेत्याह उ
दारतेति उदाहरणंमानामिति विलोकयेन्नुत्कावपिनग्रा
म्यत्वलोकनानामित्यनेनतुवैदग्धंकान्तेःशृङ्गारेणासंग्र ९
हःअर्थव्यक्तेः प्रसादेतेनाहस्पष्टङ्गारेचेत्किंचित् श्रृंगारा
दावितिपाठः ननुदीप्तिः कान्तिरुक्तोदाहृताचप्रेयान्साय
मित्यनेनतस्यैयानुभावस्यात्युक्यानुभावस्यवात्रदीप्ते

का॰लो॰ र्वर्णताद्भवत्ताच मत्कारेनंतर्भावाद्रूपेंऽभ्यत्ते इतिचेन्नतावता म॰सू॰
टी॰ चमत्कारमाहिम्नोऽननिक्रमात् नह्यन्नमत्कारोनप्रतीयतइति ४
२६ अर्थव्यक्तिप्रसादयोरभेदः स्फुट एवोभयोरेकरूपेनार्थप्रती
तिरूपत्वात् गुणसंख्यामुपसंहरन्तिन्नमीदृशोनि १ निरं
16 तरैकवर्णावृत्तिरनुप्रासः व्यवधानेऽनुप्रासवृत्तेर्भेषइतिनान
योः संकरः मान्तर्यलाटानुप्रासयोश्च नसंकरः लाटानुप्रासे
ऽभिप्रायभेदस्यबीजत्वात् अत्रापितिशयमात्रविवक्षाया
मूलत्वात् एवमन्यत्राप्यन्तर्भावएषांगुणानामपसारणीयः
भूषणमाहतिलकेति यथास्त्रीणांतिलकाद्यंभूषण
मलंकारात्ताटंकादेर्भिन्नंतथात्राप्युपमादिभिन्नंभूषणमा
मत्येत्यर्थः ११ विचित्रेति विचित्रंचित्रकाव्यंतद्दशांश
त्वंसंक्षेपोनातिरीतियावान् यत्रत्ताद्दृशस्यप्रयोगस्यन्यासः

सःत्यासः यथोदंभरयक्षकोरा इत्यादिनिर्वाहः सोहमाज
न्मशुद्धानामित्यादौ उदाहरणे तद्द्वयाभिधापि शब्दप्रयोगः
प्रौढिः यथ्यामन्दाक्रान्ताविस्यातिरसं नेदृशयष्टिः सुमग्रामि
त्यत्रौ तद्रूपा यामंदाक्रान्ताया: औचितीवागर्थाविन्त्या
दौ फलत्वेन प्रस्तुताभ्यां वागर्थाभ्यां तमस्योपमेयभावस्यो
चितत्वात् शास्त्रान्तरेति जम्बूद्वकुरवटकेत्यादौ संगीत
शास्त्रसिद्धस्य हस्तकविशेषस्य खटकामुखेत्यनेनोपादाना
गि॰ त संग्रहः शृङ्गारीगिरिजाननेत्यादौ नवरसशृङ्गारादीनां सं
ग्रहः दिगित्यनेन भूषणान्तरमप्यस्तीति सूचितं १२ श्री
वीरभद्रनृपतिलकनिदेशेन यत्नेन चन्द्रालोकमयूखो
रचितः सार्थश्चतुर्थोयं इति शारदागमे चतुर्थो मयूखः ४
अथ्यालङ्कारसामान्यलक्षणमाह शब्दार्थयोस्यचमनो

वं. लो. हरः सन्निवेशोऽलङ्कारः ननु कुण्डलादिवत् पृथग्भूतस्य मदू०
टी. नुप्रासादेः शब्द एवान्तर्भावात् एवं च हारादिवदिति दृष्टान्तो ५
१७ न सर्वांशैरपि तु रमणीयताधानमात्रेण हारादयोऽपि मनोहर
सन्निवेशरूपाः किन्नालङ्काराः इति चेत् केवलं लङ्कारत्वेन प्र
सिद्धालङ्काराणां गुणाविशेषाभेदात् न केवलं प्रसिद्धैवा
ऽलङ्कारा अपि तु कविप्रौढ्या पूर्वाचार्यपरिगणितान्यपि
कतिचिदलङ्काराः स्युः इत्याह कवेः प्रौढिविशेषेणेति एवं चालङ्कार
त्वेन प्रसिद्धाः कतिचिदलङ्काराः केचिच्चान्यथाभूता अपि या
प्रौढ्याऽपनिबद्धा इति भावः विशेषेण प्रथमं शब्दालङ्कारे
ष्वेकानुप्रासमाह स्वरव्यञ्जनेनेति अनु एकदा कथनोत्तर
यत्र त एव वर्णाः प्रकर्षेण स्यन्ते सोऽनुप्रासः छेकानुप्रासस्तु छे
कानां विदग्धानामनुप्रासः स च व्यञ्जनस्तोमानां स्वरस्तोमा

नांबूहेनावृत्त्याभवति उदाहरणमयमेवश्लोकः दोहेत्यावृत्तेः
सत्वात् जगदित्यादौस्वरभेदेपिजकारगकारव्यञ्जनसा
म्यात् सेकाइत्यत्रस्वरस्तोमावृत्तेरपिसत्वात् एकाराकार
योरावृत्तेरपिसत्वात् श्लोकोयंसत्यागीर्वाणीस्वरव्यञ्जना च
नयोर्यः सन्दोहस्तोमस्तद्व्यूहान्ताद्विशिष्टात्तदावृत्तिमतोसा
छेकानुप्रासेनशोभमानाजगतिजाग्रदुत्कर्षाः मदोपकू
२ हस्तद्दोहदेति श्रावृत्तेति यद्वद्वः केवलवर्णावृत्त्यासंसर्गा
संसर्गितत्रानुप्रासोयूष्मा मन्देत्यादौकेवलदकारावृ
त्तिसत्वात् यत्रानुष्टब्व्यादि विशेषाविशिष्टा नानावर्णावृत्ति
स्तत्रछेकानुप्रासः यत्रकेवलस्यवर्णस्यतत्रवृत्त्यनुप्रासः
इत्यर्थः २ लाटेति यत्राभिप्रायभेदेनोक्तस्यैवशब्दस्य
प्रयोगः सलाटः तस्यास्यविचक्षणाविशेषवल्लभत्वाल्लाटा

चं-लो-नुप्रासः उदाहरणं यत्रेति अत्र द्वितीयं जितं सकलमित्यभि मधु:
टी- प्रायभेदात् ४ स्फुटानुप्रासमाह श्लोकेत्रियो वर्णाः प्रथम ५
१८ मार्द्धावसानेस एव चरमार्द्धावसाने इत्येकः चतुर्थचरणाव
सानेकुएकोवर्ण इत्यपरः एवमस्मिन्योपिप्रान्तवर्णसा
18 म्येनभेदोद्रष्टव्य इतिभावः ५ अर्थानुप्रासमाह उपमे
योपमानादाविति उदाहरणं चन्दनमिति नात्र छेका
नुप्रासादिष्विवसाम्यक्तेतर मरणीयत्वे चन्दनवन्दनयो
र्व्यविधानस्य सत्वात् नापिस्फुटानुप्रासश्च वानियतवर्ण
वृत्त्याकिन्त्वर्थसान्निध्येतत्र चारुता अत्र हि चन्दन
वन्दनयोरुपमानोपमेयभावेन सांनिध्येः सत्वादितिभा
वः ६ पुनरुक्तप्रतीकाशमाह पुनरुक्तप्रतीकाशमिति
यत्रापाततएकोर्थः प्रतीयतेतत्पुनरुक्तप्रतीकाशमित्यर्थः

अत्रांशुभिः कांतमाकाशांतमिति द्वयोरर्थभेदेपि अंशुकां
तमम्बरांतमित्यत्रैकार्थप्रतीतेरितिभावः ७ यमकमाह
अवृत्तवर्णेति वर्णानांसमूहोयत्रसर्वथासमतयावर्त्यते
तत्रयमकंयथात्रैवस्तवकंमाधुर्यमितिकवेःस्तुतिकंद्र.
स्याङ्कुरंप्रथमाद्विडःधुर्यमाधुर्यवचसइति यमकस्यापरेप्र
भेदाःग्रन्थान्तरादवगन्तव्याः इदंतु अन्तादियमकम्
८ चित्रकाव्यंखड्गबन्धादिभेदभिन्नं तत्रखड्गबन्धमुदाह
रति काव्यंवित्प्रवरैरितिकामिनीवेति अमुनाश्लोकद्व
येस्थलाविशेषरहितात्तरैःखड्गबन्धोभवतिसलेखनक्र
मोलीरिवतखड्गबंधादवसेयः यत्संख्याकवर्णावृत्त्या
अस्यखड्गबंधतासापिग्रन्थान्तरादवसेयाबन्धान्तर
मूलेएवोपादितत्वादस्माभिरप्युपेक्षितमितिकामिनीत्यादि

वं॰ लो॰ करालिकंयस्याकाश्मीरसेकेनरक्ताङ्गीस्वङ्गपदेचारुकरालि मधू:
टी॰ काचकाश्मीरद्रवरक्ताङ्गीत्यभिप्रायः ८ ऽर्थालङ्कारे प्रथ ५
१९ ममुपमामाह उपमायत्रेति यत्रद्वयोरर्थयोः सादृश्यं प्रतीयते
तत्रोपमाकयोरिव तत्तनयोरिव उदाहरणमप्येतद्देवद्वयोरि
19 त्यनेनोपमेयस्य तत्तनयोरिवेत्यनेनोपमानस्य प्रतीतिरि
विवेत्यनेन प्रतीयमानसादृश्यविशिष्टसादृश्यप्रतीतिरि
तिभावः ११ अनन्वयमाह उपमानोपमेयेति यत्रो
पमानोपमेययोरभेदः यथा इन्दुरिन्दुरिवेत्यत्रानन्वयः
१२ प्रतीपोपमामाह विख्यातस्येत्यादि यत्रोपमानमेव
तायथा इन्दुर्मुखमिवेत्यत्र साप्रतीपोपमेत्यर्थः १३
ललितोपमामाह उपमानेत्विति यदोपमेये उपमानली
लावर्ण्यते तदा ललितोपमा ज्ञात्वाऽसौ युक्त इत्यर्थः तत्र

त्र

ऽत्रैवोदाहरणं १४ स्तवकोपमामाह भिन्नोऽस्मीति यत्राने
कयोरुपमानोपमेययोः सादृश्यं तत्र स्तवकोपमा यथा
भिन्न इत्यादौ तत्र स्त्र्यपेक्षया मृङ्गः श्रीपतिचरणापेक्षया
तामरसावुपमानत्वेनोपात्तावित्युपमानोपमेययोरनेक
त्वं स्त्र्यर्थे गुच्छस्योपमानोपमेयरूपस्यातिभावः १५ सं
पूर्णोपमामाह स्यात्संपूर्णोपमेति यत्रोपमानोपमेय
सं योर्द्वयोरपि विधेयता सा पूर्णोपमा यथा पद्मानीवेत्यादौ
अत्रोभयोरप्यासन्नित्ति क्रियान्वयेन विधेयत्वात् १६
रूपकमाह यत्रोपमानेति यत्रोपमेयमयोमिति रूपो
पमानचित्रेण सर्वथोपरज्यते तद्रूपकं उदाहरणामद्ये
नैव उपमानमेव चित्रमिति उपमेयमप्येवं भिन्नरिति
रूपकप्रतीतिरित्यर्थः यत्रोपमानोपमेययोर्भेदेन प्रतीय

चं. लो. नैतद्रूपकमितिभावः १७ सोपाधिरूपकमाह समानध मयू
टी र्मयुगेति यत्र समानधर्मयुक्त उपमानवाचकशब्दप्रयो ५
२. गस्तत्र सोपाधिरूपकमिति रूपणीयस्यान्ते रूपकाभिधा
नं मुखचंद्र इत्यादौ तत्र रूप्यरूपकसाधारणधर्मस्य
४० प्रांते उत्सिक्त इत्यादिनोभयसाधारणधर्माभिधानोत्तर
उरस्थलनिरूपकाभिधानादितिभावः साध्यारोपात्
कथ्यनात् उत्सिक्तेत्यादावर्थभेदेनोभयसाधारणध
र्मप्राप्तिः स्फुटैव १८ यत्र सादृश्यं पृथक्कथ्यते तत्साह
शरूपकं ज्ञेयमित्यर्थः उदाहरण उल्लसदिति अत्र पंच
शाखत्वं साधर्म्यं पृथगुच्यते ननु सोपाधिरूपक इव रूपकपद
निकटउतिभावः १९ आभासरूपकरूपिके आह स्याद्ङ्ग
यष्टिरित्यादि किंचिद्रूपकरूपान्तरं न सहते यथा कुचकलश

नरूप॰ पं. ११

कोकयुगलमिति कलशकोकयोरेकरूपकस्यैर्वदसत्वात्
किंचित्तु सहतेयथाऽङ्ग्यष्टिधनुर्वल्लीमादायसमकरमक
रध्वजः जगज्जायत्तियासांगताः कर्षन्तस्फरस्मा स्त्रियः इत्या
दौप्रस्तुतांग धनुर्वल्लीत्यत्र स्वंलिंगासंगतो एवंयत्र रूपि
तरूपकं सहतेतत्र भासारूपकमित्यादि २. परिणामम्
माह परिणामइतियत्र तुल्ये रूपकयो रविवधानेनाधि
नं परिणाम इत्तियथामोन मुक्तरमितिचित्तन्नाभेदः प्रती
यतेनत्यानात्रकिंतु वाक्यमाहिम्नाविलम्बेनेति परि
णामोयमित्यर्थः प्रकृतोदाहरणे एवंशब्देन व्यवधा
नं दृष्टव्यं ३१ उल्लेखिवतमाह बहुभिर्बहुधेतियत्रैकस्मि
न्ननेककर्तृकानेकधारोपस्तत्रोल्लेखः यत्राङ्गीभिरित्या

ने. ध. व्या

चं॰ लो॰ दैत्यत्रस्त्रीभिः प्रियैः भ्रातृभिः कामत्वर्चंद्रत्वकालत्वारोप मद्य॰
टी॰ दित्यर्थः २२ अपह्नुतिमाह अतथ्यमिति यत्रातथ्यस्या ५
२२ रोपः प्राप्यते तथ्यस्यनिरसनं क्रियते सापह्नुतिः यथात्रा
यमित्यादौ अत्र स्मरोद्दत्वस्यारोपः प्राप्यते विद्यमानस्य
चन्द्रत्वस्य निषेधादित्यर्थः २२ पर्यस्तापह्नुतिमाह पर्य
स्तापह्नुतिरिति सर्वत्रचन्द्रमासि सुधात्वधर्मनिषेधेसरोरु सुधां
हत्वमारोप्यते अत्रतनायं सुधांशुत्वनिषेधे अयस्तीसु
रैव सुधांशुत्वारोपतन्व्वेवं यत्र प्रकृते धर्मिणि विद्यमाने
धर्मो निषिध्यते धर्म्यंतरेसमारोप्यते सापर्यस्तापः
ह्नुति यत्र तद्धर्मिणि विद्यमानं धर्मोनिषिध्यधर्मान्तरा
रोपः सापह्नुतिः एवं च पर्यस्तापह्नुतौ धार्मिनिषेधकथ्य
ध
श्चि
रितिसुधांशु

मिति चेन्न प्रकृते धर्मे धर्मत्वनिषेध एव तात्पर्यात् तस्य
प्रकृतोदाहरणे स्फुटत्वात् अयं स्पर्शो मृतं किंतु प्रेयसी
मुखं वह धाम्नुरिति व्रतीते जायमानत्वादिति भावः २८
भ्रान्तापह्नुतिमाह भ्रान्तापह्नुतिरिति यत्र कस्मिंश्चित् भ्रां
त्यान्यत्वारोपयति परस्तत्तथ्यकथनेन तन्निषेधयति सा
तद्रूपं तापह्नुतिरित्यर्थः अन्येनान्यस्मिन् शंकयमाते यन्ये
त्र यैत्तथ्यनिर्णय इत्यर्थः उदाहरणं तापहृत्ति कस्याश्चि
च्छरीरे सोत्कंपं तापमुपलभ्य कांचिद्दिव्यं शंकमानं स्मरा
दन्यतोपितापो भवेति नात्किं सोत्कंपं यथा स्यात्तथा
तव शरीरे ज्वर इति परत्वाह न स्मर इति अत्रात्तथ्याज्ज्वरनि
रासेन तत्थ्यस्मरव्यवस्थापनात् २९ छेकापह्नुतिमाह

वं. तो. छेकापह्नुतिरिति यत्रपरस्मैत्स्यान्यारोपस्तथ्यनिरासः साछे मयुक्त
टी. कापह्नुतिरित्यर्थः उदाहरणं प्रजल्पन्नितिमत्पदे लग्नड ५
२२ तिनयेमेकेकान्तःकिमितित्यन्ययोक्ते भीत्वासान्रुपरारोपरो
नतथ्यंकान्तमपलापयतीत्यर्थः २६ कैतवमाह कै
22 तवमिति व्याजाद्यैःपदैःरपह्नुतेर्व्यजमानत्वेकैतवापह्नु
तिरिति उदाहरणानिर्यान्तीति अत्रकैतवादित्यनेनहृकु
पातनिह्नवः २७ उत्प्रेक्षामाह उत्प्रेक्षेति यत्रतथ्यनिषे
धंविनातथ्यारोपःसोत्प्रेक्षात्रापह्नुतिस्तुतथ्यनिषेधेसती
तिभेदः यत्रापह्नुतिनिषेधंविनाहत्वादिकंन्नीयतेसा उत्प्रेक्षा
त्वन्मुखेवेति अत्रस्वभावसिद्धपद्मेष्वन्दुस्थवैरत्वन्मुखत्वा
दित्वाहेतुरुत्प्रेक्ष्यतेसोऽउत्प्रेक्षाममघ्याभाकेवलान्तपर्याप्ते

तिपद्मशोभाग्रहणायत्तेनवैरं करोतीत्याशयः २८ लुप्तो
त्प्रेक्षामाह इवादिकपदाभावइति इयमुत्प्रेक्षान्नूनमिति
पदस्योत्प्रेक्षाव्यञ्जकस्यसत्वादगूढाव्यंजकरहितात्तु
गूढेत्यह उदाहरणं यत्कीर्त्तिरिति अत्राशेषभुवन
पर्यटनत्त्रूपविलासभ्रान्तायाः कीर्त्तिः गङ्गात्वगगनत्व
त्प्रेक्ष्यते नेचमन्येशंकेध्रुवंप्रायोनूनमित्येवमादयः
शब्दाव्यंजकाः सन्तीतिभावः २९ स्मृतिसन्देहावप्या
ह स्यात्स्मृतिरिति स्मृतिभ्रान्तिसन्देहेषुयत्रयद्वर्णितेन
तस्यैवालङ्कारः पङ्कजमिति सदृशवस्तुदर्शनात्सदृशान्त
रस्मरणादित्यर्थः ३० अयमिति अयमित्रपूर्वार्द्धमध्य
पक्षमः उत्तरार्द्धेतुतस्यसन्देहावगतिरित्यर्थः ३१ भ्रान्ति

चं० लो० नमाह मीलितंयदीति यत्रसदृशवस्तुनस्याधिकेनापि मयू०
टी० भूतंसदृशान्तेरंस्वरूपलएवनोपलभ्यते तन्मीलितं ३२ ५
२२ सामान्यमाह सामान्यंयदीति यत्रसम्यसदृशतयास्व
23 रूपोपलंभेऽपिनवैधर्म्योपलंभस्तत्सामान्यमित्यर्थः ए
स्वरूपः कत्वेनालक्षितः एकत्वनालक्षिविशेषतः ३३ उन्मीलिता
माह हेतोः कुतोपीतिकेनचिद्धेतुनाविशेषेज्ञातेभिन्ना
तयायास्फूर्तिस्तदुन्मीलितं यत्रचन्द्रसंकाचितेषु
पद्मेषुमुखानांभेदधीरित्यर्थः ३४ अनुमानमाह अ
नुमानंचेति अत्ररमितेनकार्येणतस्याअंतःस्थिता
मिलाषेकारणमनुमीयतेइत्यर्थः ३५ अर्थापत्तिमाह
अर्थापत्तिःस्वयमिति अत्रैकस्यासिद्धार्थान्तरमुर्था

त्सि ध्यतिसाध्यौपनि: यथोत्क्रुष्टचन्द्रजयवक्रान्तिऽपकृ
ष्टपद्मजयोरुरवस्येतिभाव: ३६ काव्यलिंगमाह सा
त्काव्यलिंगमिति यत्रन्यस्तस्यार्थस्यसमर्थकोवाक्या
र्थ: पदार्थोवातत्काव्यलिंगंयथास्मरजयसमर्थक:
स्मरहरस्यहृदिसद्भावइत्यर्थ: अत्रासक्तेहर्षितत्वात्प्रसरइति
भाव: ३७ परिकरमाह अलङ्कारपरिकरइति अत्रस्रुधे
त्यादिविशेषणांसाभिप्रायंशीतलान्वितेनतापोपशांतिसं
भवादित्यर्थ: ३८ परिकरांकुरमाह साभिप्रायइति अ
त्रचतुर्भुजइतिविशेष्यंसाभिप्रायंदानसाधनानांभुजा
नांदेयसमसंख्यत्वेयुगपद्दानसंभवादितिभाव: ३९ अ
त्रमातिशयोक्तिमाह अत्रमातिशयोक्तिरितित्ति अतिश

वं.लो. योक्तिश्चतुर्ज्ञी तत्रकार्यकारणयोर्यौगपद्येऽक्रमातिश म पूरव
टी. योक्तिः यथाश्लिङ्गन्तीन्यत्रमौर्वीशरसंवन्धः शत्रूणां ५
२४ भूसंवन्धेकाभ्यस्तांतयोश्चात्रयौगपद्यंज्याशब्देनमौर्व्यी
—वीक्ष्यग्रहणात् ४. अत्यन्तातिशयोक्तिमाह अत्यन्ता
24
तिशयोक्तिरिति यत्रकार्यमेवपूर्वमुच्यतेसात्यन्तातिश
योक्तिः यथाग्रेमानगमतंपश्चादनुनयतंपौर्वापर्य
व्यतिक्रमश्रुतिभावः ४१ भेदकातिशयोक्तिमाह भेद
कातिशयोक्तिरिति अन्नतस्मादेवतस्यभेद उच्यते सा
भेदकातिशयोक्तिर्यथान्यत्रैवेत्यादौ लावण्यलीलान्त
एवभेदप्रतिपादनादित्यर्थः ४२ रूपकातिशयोक्तिमाह
रूपकातिशयोक्तिरिति यत्ररूपकान्तैःस्थितंरूप्यंतत्रा

रूपकातिशयोक्तिः यथापश्येत्यादौ अत्रनीलोत्पलद्वय
राभ्यांरूपकाभ्यामेवलोचनकदौनरूपस्यप्रतीतेः पृथक्‌क
यदेनानभिधानादित्यर्थः तत्रासमर्थस्य तत्रसामर्थ्य ४२
कल्पनेप्रौढोक्तिः यथास्फाटिकस्थितेर्जलस्थैत्येइत्यंयदि
स्यात्तदेयंस्यादितिसंभावनयथास्फाटिकास्थितिश्चि
तजलासिक्तमौक्तिकप्रहतालतावेत्स्यात्तस्यतन्वुष्ठयोः
=शः समंतेयथास्यादित्याह प्रौढोक्तिरिति ४४ प्रहर्षणा
माह वांछितार्थेति यत्रवांछितार्थादधिकप्राप्तिर्वर्णा
तेयथेनतत्रप्रहर्षणांयथादीपोद्योतनिमित्तोपमवर्णा
तेसूर्योदयवर्णनामित्यर्थः ४५ विषादनमाह इष्टमा
णोति इष्टमाणाद्विरुद्धार्थोयत्रप्रतीयतेतद्विषादनमि

नेकस्यैकाक्रि

चं॰ लो॰ त्यर्थः ४६ तुल्ययोगितामाह क्रियादिभिरिति यत्राँ मधु:
टी॰ यादिभिःसंवन्धस्तत्रतुल्ययोगिता यथासंकुचन्तीत्या ५
२५ दौ अत्रचन्द्रोदयेपद्मस्यैरिणीवदनयोःसंकोचकरणता
दित्यर्थः संकोचन्तीतितुल्ययोगितायांप्रस्तुतानामेवै
काक्रियासंवन्धः पङ्कजानामिवस्वैरिणीमुखानांतथा
प्रस्तुतत्वात् ४७ दीपकमाह प्रस्तुताप्रस्तुतानांचतु
ल्यत्वेसतिदीपकंमेधावुधःसुधामिन्दुर्विभर्त्तिवसुधां
भवान् ४८ दीपकेप्रस्तुतयोस्तुल्यत्वामित्यर्थः अत्र
राजैवप्रस्तुतः ४९ आवृत्तिदीपकमाह आवृत्तइत्या
दिक्रियवाचकपदावृत्तावावृत्तिदीपकं यथादीत्या
दि पं॰ प्रतिवस्तूपमामाह वाक्ययोरिति यत्रवाक्यार्थ

र्थयोः साम्यं तत्र प्रतिवस्तूपमा यथा लोपेनेति अन्वत्तापेन डौ
ग्धेन सूर्येण राजते इति प्रथमो वाक्यार्थः धनुषा शूरो राज
ते इति द्वितीयः अनयोः साम्यं प्रतिवस्तूपमा अत्र तापध
नुषोः सूर शूरयोश्चोभयोः परस्परं साम्यात् एवं चयत्रवा
क्यद्वयगतानां पदार्थानां सर्वेषां परस्परं साम्यं तत्र प्रतिव
स्तूपमेति सारं ५१ दृष्टान्तमाह चेद्बिम्बप्रतिबिम्बत्वे इति
संग्रामोद्दामकुङ्कुमाह स्यामलेति बिम्बप्रतिबिम्बभाव
श्चेन्नदाद्वयोर्दृष्टान्तालङ्कृ निर्मलप्रतिमलत्वेनयोः संग्रा
मोद्दामकुङ्कुतिरित्यर्थः यथा बिम्बप्रतिबिम्बयोरेकाछा
यातथा वाक्यार्थयोरेकाछायाभवति तत्र बिम्बप्रतिबि
म्बभावः नयोर्यथा प्रकृतएव श्लोके नयाहि बिम्बप्रति

वं॰ लो॰ विम्बभावश्चेद्वाक्यार्थयोस्तदान्तयोः दृष्टान्तोलङ्कृतिः स्या मधुरत्व
टी॰ दितिः पूर्वाक्तार्थः मल्लत्वप्रतिमल्लत्वे चेद्भवतस्तदा संग्रामो ५
२६ द्दामकुक्कुतिरलङ्कृतिः स्यादित्युत्तरार्द्धार्थः अनयोः सम
च्छायात्वमस्त्येव चेदिति स्यादिति सूसावलंकारनिरसि हि
२६ वचनस्य चउभयत्रान्वयात् ईदृशोस्थले दृष्टान्तोलंकृति
रिति युक्तमेव यथा संग्रामोद्दामकुंकारो मल्लादित्वेऽलं
कारस्तथा यद्यपीति दृष्टान्त इति दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावस्यस्फु
टमवभासनाडुदाहरणानन्तरमाह दृष्टान्तश्चेति ५२ ज्ञा
ताचेदिति कस्यचिद्वन्गवज्जतेस्यनाशायरांप्रत्युक्तिः ५
हदिमवन्महतीश्चेह दृष्टाइत्यादिरर्थः ५३ निदर्शनामाह
वाक्यार्थयोरितियत्र सदृशयोर्वाक्यार्थयोरैक्यारोपस्सो

निदर्शना यथायेत्यादि दातृसौम्यत्वाच्चन्द्राकलंकत्व
योर्वाविचार्ययोरसंभावितत्वेनसमयोरैक्यारोपस्यस्फुट
त्वाददिदमुभयमपिप्रसत्त्वेनैकामिन्यर्थः ५४ व्यतिरेक
माह व्यतिरेकइति उपमानापेक्षयाउपमेयस्य उपमे
यापेक्षयाउपमानस्यविशेषेव्यतिरेकः यथाइवेत्याव
दौक्राभ्युन्नतत्वेनसाम्येसतिकोमलत्वेनविशेषापादना
दित्यर्थः ५५ सहोक्तिमाह सहोक्तिरितिजन्यजनोत्क
रीयत्रसहभावस्तत्रसहोक्तिः यथादिगन्तामित्यादि उ
त्तेगासहागतत्वमूत्यादिवारणायजनसञ्जनइति अत्रचम
त्कारविशेषाभावादित्यर्थः ५६ विनोक्तिमाह वि
नोक्तिर्यदिति केनचिद्विनायत्रप्रस्तुतहीनतान्त्रावि

चं.लो. नोक्तिः यथा विनयं विना विद्याया: ५७ समासोक्तिमा मदूस्व
टी. ह समासोक्तिरिति यत्र प्रस्तुतवर्णने नैवाप्रस्तुतमवगम्य ५
२७ ते सा समासोक्तिः यथायमित्यादौ अत्र प्रक्रान्तविशेषणमाम
27 हिम्नैव कामिनीमुखचुम्बनस्य प्राप्तेरित्यर्थः खराडश्लेष ५८
माह खराडश्लेष इति यत्र पदं प्रत्येकमभिन्नार्थं सखराडश्लेषः
यथोच्छलदित्यादौ अत्र कीलालपदस्य रुधिरजलपरत्वात्
वाहिनीपतिशब्दस्य सेनापतिसरित्पतिरूपार्थपरत्वात् ५९
भङ्गश्लेषमाह भंगश्लेष इति यत्रार्थद्वयं पदसमुदायेन स
भंगश्लेषः यथाऽजरत्पत्ताजरतामरतावत्र जरामरयोः
रतार्थद्वयस्य समुदायेन प्राप्तेरिति यथायोध्यापुरी अत्र जरा
मरयोरसत्वाप्रियात्वयाजरामरभावः कस्य न प्रिय इति भा
वेत्यर्थः

वः अत्र यस्य पदस्यैकोऽर्थस्तस्यैव नानापरः अपि तु समुदा
येनार्थद्वयं प्रत्याय्यते इति सभंगश्लेषशब्दस्याशयः ६० अ
र्थश्लेषमाह अर्थश्लेष इति यत्राविशिष्टपदयोर्भिन्न
योरर्थयोर्विशेषणपदार्थाः अभिन्नाऽनेकेऽन्विताः
सोऽर्थश्लेषः यथा कटाक्षकुन्तलयोः कुटिलत्वादयः
६१ अप्रस्तुतप्रशंसामाह अप्रस्तुतप्रशंसेति यत्राप्र
स्तुतप्रशंसा अप्रस्तुतकथ्याऽप्रस्तुतानुगाः प्रस्तुते पर्यव
स्यति सा अप्रस्तुतप्रशंसा स्यात् यथा कमलैरित्यादिश्लेषा
त्र प्रस्तुतलतांघनवतां कथनायाप्रस्तुतकमलकथेत्या
दि ६२ अप्रस्तुतप्रशंसाभेदानाह कार्यैरित्यादि यथा
च कार्ये प्रस्तुते अप्रस्तुतकारणाभिधाने कारणे कार्या

चं. लो. भिधानंविशेषेसामान्यस्य सामान्येविशेषस्याभिधा मयू.
टी. नमिनित्यामत्रव्यवस्थायिनाकिमपिनदुःकरमिति सा ५
२८ मान्येप्रस्तुतेप्यनुपेरिविविशेषस्याभिधानमित्यर्थः
६३ अर्थान्तरन्यासमाह भवेदर्थान्तरन्यासइति य
२४ त्रयुक्तेनार्थेनानुपयुक्तंसाहितंअर्थान्तरमभिधीयतेसो
र्थान्तरन्यास उदाहरणं हनुमानिति अत्रदुष्करंकिम
हात्मनामितिमुख्यार्थस्तत्साहितंहनुमानित्यभिध
भिहितंयद्यनुपयुक्तमुख्यस्यास्यसाधकं दुष्करंकिम
हात्मनामित्यस्यहनुमानित्यनेनसाधनात् ६४ विक
स्वरमाह यस्मिन्निति यस्मिन्प्रथमोविशेषःपश्चात्सा
मान्यंततोविशेषःसविकस्वरोलङ्कारः यथास्तनाजिये

इत्यादौ अत्र कतचित् सकशिप्रक्रान्तो न जिग्येन जित इति विशेषः महान्तो दुर्धषा इति सामान्यं दमाधरा इति विशेषः ६५ पर्यायोक्तिमाह कार्याद्यैरिति प्रस्तुतैः कार्याद्यै र्यत्र प्रस्तुतमेव कारणाद्युच्यते तत्र पर्यायोक्तिः यथा त्वरणा नीतिमेत्र न्तरणेन कोथेरा शत्रूणामुन्नसादनं कारणमुच्यते अत्रोभयोः प्रस्तुतत्वान्नाऽप्रस्तुतप्रशंसासंकरः ६६

व्याजस्तुति उक्तिर्व्याजस्तुतिर्निन्दास्तुतिर्निन्दयोः स्तुतिनिन्दया स्तुतेः स्तुत्या वा निन्दाया उक्तिर्व्याजस्तुतिः एकत्र व्याजेन स्तुतिपरत्र व्याजरूपा स्तुतिस्तत्राद्या कस्त्व इत्यादौ अत्र गङ्गाया निन्दाव्याजेन स्तुतिः अत्र निन्दास्तुतिपर्यवसन्नाद्वितीया स्तुतिर्निन्दापर्यवसन्ना यथा खलाः

मं॰ पं॰ प

सं. लो. किलकलौकालेके वंलन दत्तप्रत्ताः येमौनमो ग्रंथज्ज्वेति मयूख
टी. नकदाचित्परस्त्वेश्नि ६७ आक्षेपमाह आक्षेपइति प्र ५
२९ युक्तस्य योविचारेणाप्रतिषेधः स आक्षेपः यथा चन्द्रेत्वा
दौ अत्र प्रथमतस्मं इदर्शनं विधिः पश्चात्प्रियामुखेजाय
25
तित्तानिनो चिन्तामिति प्रतिषेधः ६८ गूढाक्षेपमाह गू
ढाक्षेपइति यत्र विधिः स्फुटो निषेधस्त्वस्फुटः स गूढा
क्षेपः यथा सीताहरणोन्मुखं रावणं प्रतिमारीचोक्तिः
अकरुह मेत्यादिना विधेः स्फुटत्वात् चिन्तयेदिना मृत्यु
भयदमिति न निषेधस्यास्फुटत्वात् ६९ विरोधमाह
विरोधइति यत्र द्रव्यगुणक्रियादीनां परस्परं विरोधस्त
त्र विरोधः यथा चन्दनस्य देहदाहकत्वमिति ७० विरो

धाभासमाह श्लेषादिभिरिति यत्र श्लेषवक्रुतोविरोधस्तत्र
विरोधाभासः यथाग्न्यपीत्यादौन्धकस्यारिरिति विरो
धाभावेप्यन्धकारवातित्यर्थे विरोधस्यस्फुटत्वात्तात
र्यविषयीभूतार्थाभिन्नस्यविरुद्धार्थस्यप्रतीयमानत्वा
दन्धकारविशिष्टेनप्रकाशासंभवादित्यर्थः ७१ असं
भवमाह असंभवइति यत्रार्थनिष्पत्तौइदमसंभावि
तमनेनकृतमितिप्रख्यानिवरार्यते सोसंभवः यथाल्पव
यसानारायरोनगोवर्द्धनेकरेराग्ध्रुतेसनिकोवेदेत्यादि
तागोपानामुक्तिः ७२ विभावनामाह विभावनेति यत्र
काररणंविनाकार्यनिष्पत्तिर्वर्ण्यतेसाविभावनायथा
पश्येत्यादौ अलक्तालायोगकाररणाभावेपिचरणयोर

चं० लो० क्तत्वाकार्यवर्णनादित्यर्थः र सासिक्तं रसैरसिक्तं ७३ मधूरव
टी० विशेषोक्तिरितिकारणेसतिकार्यानुत्पत्याविशेषोक्तिः १ ५
२० यथानमन्ताभित्यादौ नतोहिलंघयितुशक्यतेरवर्ण्वान
ननत्वरूपेकारणेसत्यपिलंघनरूपकार्याभावः ७४
ॐ असङ्गतिमाह अन्यत्र ख्यानभिन्नदेशत्वमिति यत्रकार्य
हेत्वोर्वैयधिकरण्यपर्यवसितस्तत्रासङ्गतिः यथात्वदित्या
दौ यत्रनाभितस्त्वकारणास्यभंकोगेवर्णनात्कार्य
स्यभङ्गस्यभवत्कामेवर्णनादिति यत्राभिन्नोदेशोनरख्या=
तस्तत्रैववैयधिकरण्यसङ्गतिः यत्रनख्यातस्तत्रना १
सङ्गतिः यत्राभ्रुचापवल्लीस्फूर्तीयावन्नयनिवक्रतांता
वत्कटाक्षविशिखैर्वामिद्यते ह्यमं ममहत्यत्रवक्रनारू
ग

मे
पत्यकारस्य धनुर्वल्लभेदस्य च कार्यस्य दूरत्व दृष्टत्वो
न वैयधिकरण्यस्यैव ख्यातत्त्वान्नासंगतिरिति भावः
७५ विषममाह विषममिति अनुचितयोरचयव
र्णनं विषमं यथा चन्दनं भुजङ्गमयोरित्यर्थः ७६
सममाह सममौचित्यतश्चेति उचितत्वकोन्निस्समघया
होरराक्षतनमण्डलमिति विचित्रमिति यत्रैकाक्रिया
नुकूलं प्रयत्नस्तद्विरुद्धफलप्राप्तिं स्ट जनितत्रवविचित्रं
यथा मनाउन्नतिप्राप्ताविति ७७ अधिकमाह अ
धिकमिति यत्राधारस्याधिकस्य पवराधेयस्याधिक
उपवराधेननत्राअधिकं यथा जगद्व्याप्यावाचामाधारा
णामाधिकाप्तकाधेयमाधाराणामधिकवराननमित्य

वं॰ लो॰ र्थः ७८ अन्योन्यमाह अन्योन्यमिति यत्रद्वयोः म २०
टी॰ परस्परमुपकारकत्वं तत्रान्योन्यं यथा निशा प्राशि ५
३१ मोः परस्परं शोभाधायकत्वात् ७९ विशेषमाह वि
शेष इति प्रसिद्धमाधारं विनाधेयवर्णनं विशेषः यथा
विनाभास्वन्तं तत्किरणा वर्णनमित्यर्थः ८॰ व्या
घातमाह स्याद्व्याघात इति यत्रातत् क्रियासमर्थं
तदन्या क्रियासमर्थत्वेन वर्ण्यते तत्र क्रिययोर्विरो
धेव्याघातः यथा प्रीतिसमर्थैः कुसुमैर्मारणमित्यर्थः
८१ कारणमालामाह कारणमालेति यथा प्राक्का
रणोयथा प्राग्नं कारणो गुम्फः कारणमाला यत्र पूर्वका
रणं तत्र यथा प्राक्कारणौः गुम्फः यथा नयेत्यादौ नय

© Dharmarth Trust. Digitized By eGangotri

श्रीत्यागात्तां कारणं पूर्वमुपादानात्तु अग्नेरग्रे कारणं वर्णितं
यथा श्रीः तत्कारणं च यथा यशः त्यागात् श्रियः त्यागः श्रीर्नि
येन महीयेत्यत्र पूर्वं नयः श्रीकारणं त्यागो यशः कारणं
इत्यग्निमांग्निमं श्रान्तिपूर्वं पूर्वकारणं तेन लोपात्तामित्यर्थः
८२ एकावलीमाह गृहीतमुक्तरीत्येति एकावली त्वयत्र
पूर्वपूर्वस्य गृहीतमुक्तरीतिनाम भवति यथा नेत्रे इत्यादौ
नेत्रे कर्णान्ताविश्रान्ते इत्यनेनोक्तयोर्नेत्रकर्णयोर्मध्ये
नेत्रस्य त्यागेपि कर्णस्य ग्रहणं न एवं च गृहीतमुक्तं
मुक्तं यथा सा गृहीतमुक्तरीतिस्तस्या मर्यादा श्रेणी एका
वलीत्यर्थः दोः स्तम्भो जानुपर्यन्तप्रलम्बो यस्य भुजः
इत्युत्तरार्द्धं ८३ मालादीपकमाह दीपकैकावली।

चं॰ लो॰ योगादिति यत्र दीपकैकावल्योर्योगस्तन्मालादीपकं मद्यस्व
टी॰ यद्यास्मरेरोत्यादौ तस्याहृदयेस्मरेरोस्थितिः कृत्ता ५
३२ हृदयेन च त्वयितस्यामनस्त्वय्येवमग्नानिवृत्तीत्यर्थः
अत्र दीपकं स्फुटमेवास्थितिरित्यस्योभयत्रान्वयात्
32 एकावल्यपिस्मरस्य गृहीतस्यात्यत्यागात् गृहीतमेवा
ग्रेत्यज्यतेयत्रतत् गृहीतमुक्तकमित्यन्ये ८४ सारमाह
सारोनामेति यदोत्कर्षरूपासारतायथोत्तरं तदासा
रः नवचवकानुपपत्तिः उत्कर्षश्च सारत्नोत्कर्षरूपा
वसारतायथोत्तरमित्यर्थकरणात्वकारस्यपत्वर्यात्
अन्यसारतानिषेधात् यथासारमित्यादौ अत्रसा
रस्वतकाव्याशिवस्तवानांयथोत्तरमुत्कर्षादित्यर्थः ३

कार्थश्चान्यनेनापकर्षमादाय सारत्वात्तयोर्न सारमित्युक्त मितिभावः ८५ उदारसारमाह उदारसार इति यत्रो त्कृष्टत्वेनवरार्थमानो भिन्नोऽभिन्नत्वेन प्रतीयते सउ दारसारः यथा मध्ये पद्यायावरार्थमानं कवित्वमाधुर्यं श्रोत्रग्राह्यतया रसनग्राह्यात्तु तस्माद्भिन्नत्वं मधुरत्वे नैकतया व्यपदिश्यत इत्यर्थः ८६ यथासंख्यमाह यथासंख्यमिति क्रमिकाणां क्रमिकेष्वन्वये यथा शत्रुं वर्जय मित्रं रञ्जय विपच्च त्रं विपदा वृत्तं तं वर्जयेत्य त्र यथासंख्यं ८७ पर्यायमाह पर्यायक्रमादिति एकस्य क्रमेणानेकवृत्तौ पर्यायः यथा मुखोपमायाः पूर्वकम लेपश्चाच्चन्द्र इत्यर्थः ८८ परिवृत्तिरिति यत्रन्यूनाभ्य

चं॰लो॰ धिकयोरेकं दत्वापरं गृह्यते तत्र परिवृत्तिः यथैकशरदाने मयूरख ५
टी॰ नानेककटाक्षप्राप्तिरित्यर्थः एकशरेणाशत्रुत्वेन ह
३३ त्वा लंदीयस्त्रीणांकटाक्षभाजनंजात इतिभावः ८८
परिसंख्यामाह परिसंख्येति एकमेववस्तुनिषिध्येक
स्मिन्नारोपणंपरिसंख्यास्नेहइति ८० विकल्पमाह
विकल्पइतिस्रुगमम् ८१ समुच्चयमाह भसमिति
एकसंबन्धभाजांबहूनांवर्णनेसमुच्चयः यथानरूपं
तीत्यत्रनाशादीनांबहूनामेकत्रशत्रुगतत्वेनवर्णना
दित्यर्थः ८२ समाधिमाह समाधिरिति यत्कर्त्तव्य
स्यकार्यस्यकेनचित्कारणेनसुकरत्वातत्रसमाधिः यथो
त्कण्ठितांचकलयइत्यौत्कंत्राभिसारिकासंगमसुगमत्व

कस्यनायकस्यार्थसिद्धिः सूर्यास्तसमयेगन्ते इत्यर्थः
८३ प्रत्यनीकमाह प्रत्यनीकमिति यत्रबलवतः श
त्रोः पराभवेऽक्षमेनतदीयस्यपराभूतोवावरायत्तेतत्प्रत्य
अै= नीकं यथायत्रेत्यादौ अत्रोत्पलाभ्यांस्वजेवेनेत्रेजेतुमश
क्येनेत्रयोः कर्णान्तविश्रान्त्यानुगतौकर्णौ सुखराणा
याधरीकृत्वादिति वर्णनादित्यर्थः ८४ प्रतीपमाह प्रती
पमिति उपमेयाद्वेत्तयोपमानस्यहीनतावर्णने प्रतीप
मुखापेक्षयाचन्द्रादेरित्यर्थः ८५ उल्लासमाह उल्लास इ
ति यत्रान्यगुणोऽन्यत्रदोषावराप्तेतत्रोल्लासः यथास्त
जेनानांघनराहित्यंयत्नानामेवास्तौदोषोगुणवद्नामत्र
यराभिवत्तस्यदोषाकरीति इत्यर्थः ८६ तद्गुणमाह तद्

वं. लो. क्रुशाइति यत्रान्ययोगेनान्यस्याभूतं तत्पुनरुपाययोगेनलता. मन्दूरव
टी. पैवववरार्यत्रेनन्त्रत्तक्रुशाः यथाग्रैवैयेकीभूतनस्पशोषस्य ८
२४ हरकाछेरुचानीलत्नानीत्तस्यकस्यचिद्ग्रासोयशसाम्पुत्र
त्तोप्राप्तिः ८७ पूर्वरूपतामाह यद्वस्तुनोन्यस्याररूपंड
34 च्छिन्नरूपं तथास्यात्पुनर्भवति नत्रैवपूर्वरूपतेत्यर्थः
८८ दीपइति अत्रनष्टस्योद्योतस्यपुनरुक्रमः ८९
अतद्गुणमाह संगतेति संसर्गेपरगुणाग्रहणेतद्गुणः ८८=
यथाचन्द्रस्यसूर्यो रमत्वाग्रहणमिति ९० अनुगुणमाह
प्राक्सिद्धस्तिपरसंविधानात्प्रसिद्धस्वगुणोत्कर्षवर्णिते
ऽनुगुणाः इहकटाक्षरुचावतंसीकृतानांनीलोत्पलानांमि
वेत्यर्थः ९१ अवज्ञामाह अवज्ञावरार्यत्तइतियत्रास्मिन्

॰ येत्यादिअत्रनोच्छ्रादोऽपित्तु अन्यथाभावः पूर्वरूपतांतद्वैद एवंत्याह यदितुवस्तुनोन्यः॰ ४

सत्यपिनैतस्यकिमपीतिविचार्यतेतत्रावज्ञायथाचन्द्रोऽस्य
सतिकमलग्लान्याचन्द्रेणगुणेनदोषः ९२ उत्तरमाह
प्रश्नोत्तरक्रमोक्ताविति प्रश्नोत्तरयोर्यत्रक्रमेणोक्तिकोऽ
त्तरंनिबध्यतेतत्रोत्तरमलंकारस्तेनव्युत्क्रमनिबद्धेनालं
कारइतिप्राप्तंव्याख्येयंतदीदुत्तरेतिपाठस्यप्रश्नेयत्रेत्यादि
९३ उत्तरमित्याह अत्रसंकेतस्थलमपिप्रियाकथितमिति न
तस्यापिजिज्ञासायामुत्तरदत्तमितिक्रमापिलुत्तरमित्यनेन
धा= क्रमोक्तौव्युत्क्रमविधानाभावस्तेनव्यवधानेनोक्तौनोत्तरमलङ्कारः
त्तिसूचितं स्फुटमित्युत्तरेणासंवक्रंयथोदाहृतमेवेत्तरच्छ
यप्रत्नीनिवितिकश्चित्परवृत्तान्तज्ञातोत्तरंकस्याचिद्वे
श्मापिहितंयथानायकस्यानिशायामन्यकामिन्यनुरक्तास्य

वं॰ लो॰ प्रातरागमनेनतज्ज्ञात्वाकान्तायास्तल्परचनंतत्रतव मधूस्व
टी॰ जागरस्तोजातंइदानींशयनंकुर्वित्यभिप्रायेणाहपिहित ५
३५ मितिजाहंत्वद्यरित्तानभिज्ञेति तथाचेष्टायाआशयः
१॰४ परभीत्यायत्रव्याजेनवास्तवमर्थंगोपयनितत्रव्या
३५ जोक्तिःरिति १॰५ वक्रोक्तिमाह वक्रोक्तिरिति श्लेषम
हिम्नाकाकुमहिम्नावायत्रवाच्यर्थान्तरंकल्पतेतत्रव
क्रोक्तिः यथामुंचमानंदिनंमानंमुञ्चदिनंप्राप्तमित्यभि
प्रायेणकान्तेनोक्तेनश्लेषेणानंदिनं प्राप्तंमामुंचेत्यर्थं
कल्पयित्वावदतिमन्मनन्दिनःप्राप्तिकथंसत्नुहरा
तिकइत्याहएवंकाक्वापिद्रष्टव्या १॰६ स्वभावोक्तिमाह
स्वभावोक्तिरिति स्वभावोयत्राम्यादेर्वर्ण्यतेतत्रस्वभावो
यथाचौर्यरतेईत्तंमद्यालिसंबन्धस्यसखीत्यादिनागोपनंममेतेषारीरेपरागा इत्युक्ताधृति
दंष्ट्राकानिवारणादित्याहव्याजोक्तिरिति ॥ पं॰ ५

क्तिः यथाकुरङ्गैरित्यादौ मृग स्वभाववर्णनमित्यादौ १७
भाविकमाह भाविकमिति यत्र भूतस्य भाविनो वार्थस्य
स्य साक्षात्कारो वर्ण्यते तत्र भाविकं यथाभीष्मवर्णनोपव
र्णनायामतीतयुद्धप्रलक्षणवर्णनमित्यादौ १८ भाविक
च्छविमाह देशात्मविप्रकृष्टस्येति यत्र देशाविप्रकृष्टस्या
त्मविप्रकृष्टस्य च साक्षात्कारो वर्ण्यते तत्र भाविकच्छविः
यथाविप्रकृष्टानायिकामुद्दिश्य पत्रं यकं प्रति वचनं त्वं वसे ना=
नित्यादि १९ उदात्तमाह उदात्तमिति श्लाघ्यसंपदोऽन्यो
पलक्षणत्वेनोक्तिः उदात्तं त्वन्यस्योपलक्षणं श्लाघ्यं च
रितं चोदात्तं यथा रुद्रपार्श्वयोर्ष्ठं कृत्सानुमतः कस्यचिदुप
लक्षणमित्यर्थः २० अत्युक्तिमाह अत्युक्तिरिति अ

चं॰ लो॰ इत्तस्याप्यस्य च शौर्यादेर्वर्णनमत्युक्तिः यथा कल्प मयू-
टी॰ प्राशिखिनोऽपि त्वां वाचन्तो इत्यादिनात्युक्तिरित्यर्थः ॥ ११ ॥ ५
२६ रसादिवर्णने चत्वारो रसवदादयोऽलंकारा भावोदयादि
वरान्तिचत्रय इत्यादिपूर्वोक्तव्यतिरिक्ताः सप्तालंकाराः
36 सन्तीति केषांचिन्मतं भेदोद्रिक्तप्रधानत्वं तत्र्यास्तं संसृष्टिसं
करौ एतेषामेव विन्यासालङ्कारान्तरमनारोपणीयं तत्रैका
वालङ्कारे तत्र भेदोद्रिक्तप्रधानत्वात् यत्र द्वयोरेवालंकारयोः सत्तोरेक
स्य प्राप्तिस्तु तिलतण्डुलन्यायेन स्फुटोऽनेकालंकारता संसृ-
ष्टिः क्षीरनीरन्यायेनास्फुटोऽनेकालंकारसमुदायः संकर
एते चत्वारोऽन्येऽलङ्काराः इति केचित्तत्र एतर्हि पूर्वोक्तानाम्
मेवालङ्काराणां विन्यासानन्त्वलंकारान्तरमित्यर्थः कुचि॰

देकस्यैववविन्यासः क्वचिदन्यथेति विन्यासभेदमात्रं न तत्त्वलं
कारान्तरं न्यत्थ्यास्सानामपिविन्यासभेदे रसापत्तिरितिभा
वः अपिचसर्वेषामलङ्काराणां प्रतिछन्दप्रतिछन्दरूपाणि
विसदृशा १९ न्यलङ्कारान्तराणाम्हनीयानियथाचोविस
दृशं न्यूनं यथा यन्मध्यदेशादपितेरसलं लोलाद्वित्यते
श्यालेस्तत्रमपितन्मानितत्तनानारे इत्यत्रएतदधिकविसा
दृशान्तमहत्त्वस्यात्रचारार्त्तत्वस्यवर्णनात् मधुव्रतोघः कु
पितः स्वकीयमधुपापध्वस्तनिमीलतैर्विम्बेत्समाक्रम्यवा
लोन्मधांशोः कलङ्कमङ्कस्कुटमातनोति एतस्मत्यती
कसदृशान्तुतदेवतत्वप्रात्तुसंवन्धितः प्रतिकूलाचरणाव
र्णनात् शत्रोरेवात्रतत्कथनात् अपिचैकालंकारप्रकारः

चं० लो० संभवादन्यत्राप्यूह्यः यथा पृथक्ता धर्म्यैक येन दृश्य रूप मयू०
टी० त्वेन रूपकद्वयोपमेयामपि उदाहरणं हनुमानिदीयोयं दूरमु ५
३७ ल्लासितं नाजनः किंच रामद्रवाभाति तेजोदग्धदशाननः एषां
चिन्मूर्णोपमाः एतैस्तु पूर्णोपमायाल क्षणान्तरमुक्तं प्राची
37 नानां मते पृथक्ता धर्म्यैहीनालुप्तोपमाश्चत्र पूर्वार्द्धेन प्रति
च्छन्दादिद्वितीयार्द्धेनालङ्कारान्तरमप्यस्तीत्याह सर्वेषामि
ति उपाधिः प्रकार उद्भिन्नः कथितः अन्यत्रापि संभवतो ॥
योजनीय इत्यर्थः मालापरम्पराचैषां भूयसामनुकूलके
मनुष्ये भवतः क्वापि ह्यलंकाराङ्गतागते शब्दपदार्थैर्वा ।
क्यार्थैर्वा वाक्यार्थैस्तु वकेन यथा एते भवन्ति विन्यास संभावा
तिप्रायात्मकः एतेषामनुप्रासादीनां शब्दार्थालंकारा

णामाश्रयविशेषजिज्ञासाशालिनः प्रतितन्त्रालंकारे
ष्वृशब्देनु प्रासादयः रूपकादयः पदार्थे उपमादयः वाक्यार्थे
दृष्टान्तादयः वाक्यार्थस्तबके १२ १३ १४ १५ १६ १७
तत्र रूपकादयो विन्यासात्मकाः अतिशयोक्तिप्रभृतयो
तिशयात्मकाः स्वभक्तिप्रभृतयः स्वभावात्मका इत्याह
एतदिति किं चातिशयस्योक्तिः अतिशयोक्तिरिति ये पा०
रस्याः परेषामलंकारस्यात्रमतिशयोक्ति रूपमादावप्यतिश
योक्तिकमुपमादिरित्याह कस्यापीति ११८ एतद्दूषयति
अलंकारेषु सर्वेषु दर्शनिष्वपि साम्यतौ वैलक्षण्यं प्रतिव्य
क्तिप्रतिभाति भरेवापि वक्रातिशयोक्तित्वेनालंकारत्वेनवा
समेष्वपि उपमादिषु प्रतिबिम्बकिं वैलक्षण्यमस्त्येव स्फुरत्व
त्वेनस्मा

चं॰ लो॰ नामिव मरवानामित्याशयः साम्यतां समत्तां छन्दोनुरोधात् मयूरव
टी॰ त्तथाया दियथाकथंचित् साम्ये भेदभरस्कारेणालोपमादि ५
३८ नाम्नात्रापि यथाकथंचित्तदाकुराडलकटकादयो भेदानां का
यीः स्युः तत्रापि यथाकथंचित् साधर्म्यसत्वात् इत्याह।
अतं कारेष्विति प्येषुय घनास्यामनीषिणां नदर्वाचीन
भेदेषु नाम्नाम्ना योप्य इष्टांतात प्येषुकुराडलादिषु अ
र्वाचीनाडपमादयः कुराडलावदिष्टाः तत्पेषेवात्रालङ्कार
पदप्रयोगात् यद्वानन्तू पमादितोग्रन्थान्तराहिकुड्ङावत्ता
न्यप्यलङ्कारांन्किंतु कात्तत्रकिं बीजमित्यतआह तथ्या
र्वाचीनयोः पूर्वग्रन्थालिखितेनकुन्यमात्रालिखितयो
रलंकारताप्रयोजकरूपसाम्ये यदिति प्येनालङ्कारपद

38

प्रयोगः तदर्वाचीनेपिमास्तुनस्तेवामित्यादाशयः १९

१२· १२१ इतिश्रीवीरभद्र·चंद्रालोकमयूखवः पंचम

इहसप्रपंचोक्तत्त ५ वलिंसंपद्वोन्नरावंदेवनिकायस्तु

नेसततंवयामिहविद्वविहत्यैमरान्ताच्छलवामतंमत

साम्राप्य रसानुगुणानयाविभावादिकप्पयन्ति अलं

वेति कारणंविभावःसद्विधाआलम्बनोद्दीपनभेदात्

तत्रश्रृङ्गारस्याआलंवनंकान्तःकान्ताचउद्यानादिरुद्दीपनं

एवमन्यत्राधि अनुभावःकार्यं यथाश्रृङ्गारेभ्रूक्षेपास्मितादि

स्मिावः सहायःसहकारीसएवव्यभिचारिपदेनाप्युच्यते

इत्यर्थः व्यभिचारिणांभावत्वेनव्यवहारोग्रन्थान्तरे।

नास्तीतिचेन्नव्यभिचारिभावइतिकाव्यप्रकाशएवा

भिधानात्

इत्यर्थः अभिव्यक्ता ‸ पं.२

वं. लो. १ रसरूपमाह गलद्वेत्तिस्थायीभाव एव रत्यादिः ॥ मरू०

टी. रसः ननुनेस्यस्त्वल्मस्वरूपस्य सर्वदा सत्त्वात्सर्वदा रस ६

३९ व्यवहारापत्तिरित्यत आह विभावित इति अव्यक्तका मि.२

रसामाह विभावाद्यैरिति अभिव्यक्तिस्थलमाह

३६ काव्य इति काव्यनाटकयोः श्रवणेन रसः प्रतीतेरित्य

र्थः न त्वभिव्यक्तिनाशादशायामपि रसव्यवहाराप

त्तिरभिव्यक्तत्वस्य पूर्वं सत्त्वादत आह आस्वाद्यमा

नैकतनुरिति आस्वाद्यमानतैव तस्य स्वरूपं न त्वस्वा

दितमास्वादनीयं चेति यावद्भावनता वदेव रसत्वमि

ति भावः ननु दुःखात्मककरुणादौ प्रवृत्तिर्न स्यादत आ

ह आह्लादविकाशयन्निति तत्रापि अर्जुनादिं वादिभिः

भा

वा
शेन स्वरसाभिव्यक्तिरेव भवतीत्यर्थः ननु विभावादिना
त्याभिव्यक्तौ भासमानस्य रसत्वे तत्तद्देववशादन्यस्यापि
भावेन तस्यापि रसत्वं स्यादत आह गलादिति अन्यत्तत्र न भा
सत एवेत्यर्थः कश्चाङ्कादिविकाशयन् जडात्मनाह येभूमि
तन्मलयजलेपश्व जडात्मत्वं विशेषणो किमिच्चेत् नह
दयेष्व जडात्मनामिति पाठस्यात्मसमानत्वात्तस्य क्व
ष्टीतिक एवान्वयोपगमात् अजडात्मत्वं तत्तद्रसपरि
शीलनेभ्यासस्य पाठवत्वमत एव शांताभ्यासिनां न शृं
गाराभिव्यक्तिः विस्तृतमेतदस्माभिर्ग्रन्थान्तरेषु तत्रैवा
नुसन्धेयम् २३ शृंगारमाह रतीति रत्याख्यः स्थायी
भावो यस्येच्छया त्यात्मा यस्य स शृङ्गारः विविधधर्मास्तः संभो

चं. लो. गादिभेदेनतत्रालंबनविभावः कान्ताकान्तश्चोद्दीपनविभा मयू:
टी. व उद्यानादिरनुभावः कटाक्षादि उन्मादादिर्व्यभिचारिणश्चा ६
५. दिपदग्राह्याश्चालस्यादिभिन्नाइत्यर्थः संभोगोदाहरणं
40 ममैव गुरुसविधेराधायांमाधववदनाभिलाषिणीन
यनेपंजरचक्रमनारंखंजनमिपुनंनिरकुरुत्ताविप्रलं
भोदाहरणम् ममैवाविस्फुटताम्रितास्मिनमुखीनिरीहि
ताक्षालिङ्कवरमाविन्नमानसाराधिकानिशिनिकुञ्जशा
लिनीत्वंविनायदुपतवसीदति हास्यमाह हासेति हा
सः स्थायीयस्येदृशोरसोहास्यस्तत्रविभावः कौरूप्यादिः
अनुभाव उत्फुल्लगराड त्वादिः व्यभिचारीत्ववहित्थ्या
दिरित्यर्थः उदाहरणं ममैव दृष्ट्वाकिंकुरुतेगतः स

मधुरामित्याक ल्योहवादं त्वर्हासत्तयोत्तराणाकुंमपित
स्यानंदत्वमायौवनात्र विसृजन्कनालिकापटुरवंधी
त्कुट्टगराडस्थलं तनिः शंकं कथयन्ति गोपसुदृशः कु
ञ्जान्तिंश्रीपतेः ५ यस्य शोकः स्थायीभावः सकरुणो
रसः तत्स्थाभीष्टवियोगादिर्विभावः अश्रुपातादयः
अनुभावाः ग्लान्यादिर्व्यभिचारीत्याह अभीष्टेति
उदाहरणं ममैवनगन्तु विद्वत्शाकराण्ठकाण्ठकाराडे दश
रथनन्दनस्यायकैनलूते हार्दिमयडुहिनहृगमुस्तिकः
करुणारसमत्तरुणोवभूवमूयः ६ रौद्रमाह क्रोधेति
यस्य क्रोधः स्थायीभावस्त्वर्यादिविभावो हस्तानिष्पेषा
दिरनुभावः संमोहादिर्व्यभिचारीसरौद्र इत्युदाहरणम्

वं. लौ. ममैव आगर्भमाबद्धममर्षशीलः स्मरन्पितुः शत्रुकृतां मयू
टी. पराधं परस्य चैनं वधमद्गुण्वीरः प्राणौ विघियोऽस्यायरिमन्त्रि ध
४२ नन्ति ७ वीररसमाह उत्साहेति यत्रोत्साहः स्थायीशत्रुभा
५१ दिर्विभावः स्थैर्यादिरनुभावो गर्वादिर्व्यभिचारी स वीर इ
ति उदाहरणं ममैव आचार्यौ द्वा विहितौ शरकलशभवाद्यु
तामानोभीष्मस्तात स्यत्तातोन धनुषि सदृशाः
कर्णाद्यौ घनाद्याः इत्यहं लब्धचिन्ताकुलहृदयतया कौ
रवाणां ७ रसलादीयवृद्धोः स्तम्भशालीसमितिविजयते
पाण्डवः खाण्डवारिः ८ भयानकमाह व्याघ्रेति यत्र भयं
स्थायी व्याघ्रादिर्विभावो वेपथ्वादिरनुभावो मोहादिर्व्यभि ह
चारी स भयानक इति उदाहरणं ममैव दृष्ट्वाग्रे कन्माति
भ

सग्रुकृतयारिजातमभ्युद्यतास्त्रमजितंपरेरक्तदेवाधिप
स्यपरिमीलितनेत्रमामातमैरावणोवपुषिवेपथुरावि
रासीत् ८ वीभत्समाह स्थायीति यत्रस्थायीजुगुप्सा
ऽत्रनिष्टेक्षणादिर्विभावोनिष्ठीवनादिरनुभावोमोहाद्यो
व्यभिचारिणः सवीभत्सइतिउदाहरणं ममैवकुशात्र
शिरभिःकरयोर्विधायप्रयांमांत्तिलान्ववाणिइत्वकां
लखरोडःस्त्यानैरिपूणांरुधिरैस्तनोतितर्पितपितृणां
भृगुवंशवीरः ९ अद्भुतमाह अद्भुतइति यत्रस्थायीभा
वोविस्मयाख्योमायादिर्विभावोरोमांचादिर्भावः स्तम्भा
दिर्व्यभिचारीसोद्भुतइति उदाहरणंममैवचित्रमवचरि
तमनोभवागोपिकाःप्रदाउतदत्तचेतसःश्रीपतिःपरम

रनु

वृं. लो. शोभनाकान्तिः कृतुया चिरन्तरं वशीकृतः ११ शान्तमा मध्य
टी. हनिर्वेदेति यत्र निर्वेदः स्थायी सत्संगादिर्विभावः ६
४२ होमादिरनुभावः स्तम्भादिर्व्यभिचरी स शान्त इति उद
हरणं मम मित्रशत्रावुदासीनेन यथा काञ्चनकाच
योः कदाचिन्नेत सो वृत्तिः समा मम भविष्यति १२ देवा
दिविषया रतिः सा भावः अपि च ये व्यभिचारिणः ता
विय मानास्ते वैधर्म्या नांगया भावाः अविद्यमानस्य
भावशान्त्यादौ गणनादित्याह रतिरिति देवविषया
यथा मम इह देवदेवत नवसेवया पर्ययेस कृतैः कृतैरपि
वपुर्जन्मभिः गरुडाधिरूढमवलम्ब्यामामकीनमनुचिन्त
चन्निरपभीनिरिधनाम् गुरुविषयानुमानरवं डपरी

उ:

42

द्वायांममयुक्तिश्चेरणीत्तिविमित्ता पूर्वपद्मोपनक्रस्फूर्ज्जेच्चक्रस्फुट।
विकटत्तानुगाविस्तारभाजिन्यायांभोधीयेदिहवक्रुधीमादृशोवोध
संपद्बीजंतस्याः प्राचित्तमतिदीपित्कीभममेव राजविषयरतीयथा
ममैव प्रस्थानेवक्राद्धनिकलितद्दिशंधावदश्वाग्न्यवेगाच्छि त्तज्या
चक्राधूलीभरभरितनभोमण्डलंतत्रयातितावत् ज्ञातामिःसं
धिर्जवाविजितमहावातवेत्तः प्रचारश्चारोऽस्मारिवर्गाविषमगिरि
दरीगह्वरंतंनिनाय १३ रसाभासादिकमाह सर्वेति रसाभा
साभावाभासाश्चेतेनोचित्यमावयंतिकात्तो वितीचसर्वसाधा
रणांप्रेमप्रश्रयश्चत्तस्याविधइत्यादिरूपेति उदाहरणा ममैव वा
तांदोलित्तनीलनीरजवनीलावण्यपाटच्चरैकल्लासैःस्वहृशोः।
कृशोदरिमुकुः केभावनीयात्वयासौभाग्यैकजयोद्धियोनिजवपुः

वं. लो. कान्त्यामनोजन्मनः संभाष्यायाः कन्तिवाग्भिमत्तामृत्तरसास्तित्रोर्मि मधुस्व

टी. गं गौरवैः अत्रैकस्याअनेककामुकविषयोभिलाषोवर्णयितुम ६

४२ नुचितउपनिवद्धः स्वरनुत्वामन्तः स्मरहरसमंग्रग्रथसमाः परे

४३ दैवैर्लोकाः कातिचननतेहानिनि पत्तायन्तोवै स्याससमुरतिनि रि=४

खिलाप्यैकविद्रुयांस्तुत्तोवानत्वेवा परमसाविषा स्त्वयिगिरः श्रो

अत्रमहारुद्रे सर्वस्याधारत्वाः ग्रश्रयोनुचितउपनिवद्धः पामराणां

भावशान्त्यादीनाह भावस्येति मम पार्वत्याः लालितावंङ्गीस्ख

लनत्यामौलिगङ्गःयातेनशंभावशोरो तजातेनयनपंकजेभ्त्र

त्रकोपस्यशान्तिंप्रोरति कुञ्जभवनस्य विलोकयविघुडन्यो

नमाद तमनास्तदनङ्गमेनकान्तिप्रमृष्टतिमिरामवधाय

राधांविद्वेपवर्त्मानिदृशंमधुराधिनाथ्यः अत्रौत्सुक्यसोद

यः विलम्ब्य कस्यांचिदुपागतोयमतः परावर्तितः दृष्टिस्तथापि
प्रवर्त्तिता काश्चिन्नवकलक्ष्मीराधारलोकगुरौवस्तकत्र
कौपोत्कण्ठकयोः संधिः नयः कुत्रपरोः कृदैवतवशाद्दूरादिम
स्मयोपितांनतत्वानाद्दङ्गसंपदो जलतयादृष्टाश्च हर्षप्रदाः
स्यात्स्यैनाद्भिरहात्दरःकियदंहजानेचसाद्दुर्लभा चेतःस्वास्थ्य
मुपैहि केनवपुषालागरहकयपंयास्यतिआवित्तकौत्कण्ठकयमाति त्र
स्मरणाशंकौत्कण्ठ्यधृति चिन्तानां शवलनाच्चयेः सम्भेदसं
धिः वह्लांशवलतेति स्वौपमर्दनापरवृत्तौतु तस्याकाकाः
यीमित्याद्युदाहरणं १६ अथ रीति पदसंघटनायामिति द्विविच
त्रैः पदैः समासे पाञ्चाली पञ्चषट्सप्तपदैर्लाटीया अष्टना
दिभिर्गौडीया सर्वथा समासाभावे वैदर्भीयस्मिन् रसे यारीति

चं० लो० रलुक्लौसानवकार्यी यद्याङ्गंगारैवैदमीरौद्रगौडीयेतिभावः १७ १८ अथ मधुरव
टी० यवृत्तीराह मधुरायामिति निजैः पञ्चमैर्वर्गस्थ्याः समाक्रान्ताः ६
४४ निजपंचमयुक्ताशिरसः वर्गीयाः लंकारेणसंयुक्तश्च लकारः रणो
44 चह्रस्वव्यवहितौमधुरायामित्यर्थः रेफाक्रान्ताशतिककाराद्यो १९
वर्ण्यो रेफाक्रान्तायकारणाकारौ चतन्नवर्गे युट वर्गः पंचमश्च नर
कारादिर्निरेफाक्रांतः टकोस्यचणाकारवर्गस्यनिषेधः णाकार जर्य=
स्योपादेयत्वेनोपादानात् तवर्गः ककारेणपकारेणाक्रान्त
स्तद्धोवर्तीतिकारश्चककारस्यमूर्ध्नितिष्ठौठायामित्यर्थः २०
सर्वैरिति सकारस्योपरिककारादया सर्वैसर्वैर्याम्नुपर्यधश्च
रेफहकारौ रेफेरणायत्रैकत्रचसंयुक्तः शकारषकारौस्वतः के
वलौसंयुक्तौचयन्यान्तरात्परुषायामित्यर्थः २१ लकारइति

अन्त्यैरित्यनेन लकार संयोगे पितदोषः धकार भकार चकारदे
कस्तकाराल घवोलालिताया मित्यर्थः शेषाइति शेषाः षका
रादयोवृत्त्यन्तरेतु प्रयुक्ताः पृथगपवाऽन्यसंयुक्ताभद्रायामित्य
र्थः २२ एवंचाहुरविशेषविन्यासनिबन्धनावृत्तयइत्यर्थः उ
दाहरणं तर्ककर्कशधियांस्मरतोरणांमकरालितानंदायतादि
त्यपरिशीलनपरस्तानामेवोपयुज्यतइत्यर्थः २३ वीप्सेति
वीप्सयावारंवारं उत्सर्पत यन्मुखाग्रंतदाईयपास्यात्तेया
चनागमेत्यर्धंनद्ध ललनान्तरमसंधत्तेइत्यर्थः तोर
णामित्यन्तेप्रौढात् यामित्यन्तेऽवाचनेत्यन्ते ललिता शेष
भद्रा २४ श्रीविश्व० मयूख:षष्ठः स्फुटा प्रतीतः इ० श्री०
षष्ठो ६ मयूखः राजन्यकूटकानन दावानलतेजसोनाथिः
लः

चं० लो० परम्पराद्युतिभट्टप्रवृत्तनामीत्तो हरिर्जयति इदानीं व्यंजनाः मयूख ७
टी० याखिविधावृत्तीराह वृत्तीति व्यंजनालक्षणाशक्तिरूपैर्युक्ता
४५ भारती क्रमेणागम्भीरादिसंज्ञामुपलभत इत्यर्थः जाह्नव्या
४८ स्तिपथगात्वं प्रसिद्धमेव १ व्यञ्जनामाह सामुख्यमिति
यथा लीलादीक्षुचनसांमुख्यंविदधानाकेमपिकटाक्षेणा१
कृतार्थीकरोति तथास्फुटमर्थान्तरंसांमुख्यंविदधानायाः
गिरः शक्त्यादिवशेनार्थान्तरं प्रतिपादयन्त्याइतियावत्
अर्थान्तरइति या वर्त्तनीयं नेन शक्त्यादिनार्थान्तरं प्रतिपा
दयन्त्या अर्थान्तरे शक्त्यादिभिन्नोव्यापारोव्यंजनेत्यर्थः १
कटाक्षसाम्येन सन्दग्धाव लोकनादिवत्कटाक्षस्य शक्त्या
दिनाव्यंजनायाः सौभाग्ययुक्तं तत्वलक्षणाम्लस्यत्वं

गस्य द्वौ भेदौ एकं वाच्यस्याऽनुपयुज्यमानतयार्थान्तरपरिणा
मेऽत्रापरमनुपपद्यमानतया तिरस्कारे तत्राद्यं भयेदमुच्यते त्वंसा
वधानतया तिष्ठेत्यत्र हि उच्यते इति कथमनुपयुक्तं तत्कार्य
कारणापत्तस्य तन्मुखादृढवनातिःसरणादेवभ्राम्मेरित्युपदिश्य
ते इति लक्ष्ये परिणतं सामान्यविशेषभावसंबन्धः स्वस्याज्ञ
त्वंच व्यंग्यं द्वितीयं च यथा कारिण्युपकारित्वमित्यत्रापकारि
ण्युपकारित्वं बाधितं विरोधसंबन्धेनापकारं लक्षयति मया
त्वं मनुष्यापशेतेन प्राह्नेन अभिधीयसे इति स्वस्य साधुत्वं व्यंग्य
मित्यभिप्रेत्याह अविवक्षितेति लक्षणास्थले वाच्यस्यावि
वक्षा भवति तादृशि व्यंजनावृत्तिकाव्ये द्वौ भेदौ वाच्यस्य द्विवि
धत्वादित्यर्थः यत्र वाच्यस्य विवक्षा भवति स व्यंजको विवक्षितवा
वि

ध्वं·लो· व्यङ्ग्यात्मकः सन् व्यंजक इति यावत् स द्विविधः ३ यत्र व्यं मयूरव
टी· जकव्यंगयोः क्रमः प्रतीयते स एकः यत्र न प्रतीयते स द्वितीयः ७
४८ इत्याह द्वाविति तत्राद्यस्यैकचत्वारिंशद्भेदाः द्वितीयस्य ष
48 डित्याह चत्वारिंशादिति लक्षणामूलयोस्तु पदवाक्यगामित
या प्रत्येकं द्वित्वे चानुविध्य सर्वसंकलने एकपंचाशद्भेदा इ
त्यर्थः ४ तत्र शब्दशक्त्युद्भवोऽर्थशक्त्युद्भव उभयशक्त्युद्भव
श्चेति भेदाल्लक्ष्यक्रमस्त्रिविध इत्याह त्रिधेति स्फुटक्रमः लक्ष्य
क्रमो यत्र शब्दः परिवृत्त्यसहः स शब्दशक्तिजः यत्र परिवृत्तिसहः
सोऽर्थशक्तिजः यत्र काश्चित्परिवृत्तिसहः काश्चिन्न स उभयशक्ति
जः इत्यर्थः यत्र रसादिर्व्यंग्यः सोऽस्फुटक्रमः तत्र विभावादेर्व्यंज
कस्य व्यंग्यस्य रसादेर्विद्यमानस्य क्रमस्य कालसंनिकर्षेणा

प्रतीतेरेवंचसोलक्ष्यक्रमत्वेनैकत्वेत्याहरसोति अनुस्वनाभा
वेनशब्दालंकारादिरहस्ते ५ शब्दःशक्तिजन्माद्विविधोवस्तु
नोव्यंजकोलङ्कारस्त्याद्वितीयइत्याह वस्त्वलङ्कारयोरिति श
निरस्तनिश्चलतन्द्रोर्निहान्तिकुप्पासितनरेन्द्रय संसत्वामित्यत्राविरुद्ध
वपित्वदनुवर्त्तितोभवत्इत्यत्रव्यंग्येश्वाब्दशक्तिर्मूलंशब्दान्त
रेणानयोरुपादानेऽप्रतीतेः निरुपादानसंभारमभित्तावेवतत्
न्वतेजगच्चित्रंनमस्तस्मैकलाश्लाघ्यायशूलिने इत्यत्रव्या
तिरेकालङ्कारः अत्रापिशब्दशक्तिराक्षिप्ताद्शब्दप्रयोगोंविना
प्रतीतेः अर्थशक्तिजोद्वादशविधइत्याह अर्थेति त्राद्विश
स्यातेनद्वधेति ६ व्यंजकस्यप्रथमतश्चत्वारोभेदाः अलंका
रव्यंजकंवस्तु वस्तुव्यंजकोलंकारःअलंकारव्यंजकोलंकारः

इति

ध्वं० लो० वस्तुव्यंजकं वस्तु भेदात् ७ एते च त्रिगुणाः कविनिबद्धवक्तृ म ८०

टी० प्रौढोक्तिनिष्पन्नाश्चत्वारः कविप्रौढोक्तिनिष्पन्नाश्चत्वारः ७

४७ स्वतःसिद्धाश्चत्वार इति भेदात् एवं च द्वादश भेदा इति यावत् इत्या

५१ ह चत्वार इति यद्यस्मादुदाहरणानि जानीते ताहि कथा शीलालुला

धन्याव्रजसरुभुवः अहं त्वभिमुखे क्रमे स्मरशास्त्रे यस्य तति:

वस्तुनानव्यतिरेकद्वारा स्वस्य धन्यत्वं व्यंग्यं प्रतिपादितः

स्मरशास्त्रवशत्वात् वस्तु पदेन चात्रालङ्कारातिरिक्तं गृहीत

अत्र तु कवेर्वक्तुः प्रौढत्तयासिद्धिः किंतु प्रौढोक्ति मात्रेणाघट

मानत्वं प्रत्यासिद्धिस्थितिसिद्धत्वमिति यावत् इदमेव स्वतःसिद्धत्वं श्री

हरे भुजयोरनाश्वासाद् हस्य पतिष्यतः प्रागेव प्रास्थितो वीरस्स:

पीडनशंकया कवेः प्रौढत्या मुखवैवर्ण्यादिरूपं वस्तु नलि

नाम तस्य धातुर्वाणी स्पर्द्धासम्बद्धेव कविवदननलिननिलया

मी निर्भरतां नूतनं तनुते अत्रौत्प्रेक्षया व्यतिरेकः प्रत्यक्षस्यापेक्ष

याकविस्पष्टोऽप्रकर्ष प्रतीतेः अत्र कविप्रौढोक्तिः रसेनशाका

यावाचि स्पर्द्धायाअसंभवात् ममवल्लासिसर्वसत्प्राति

वल्लभपरिरम्भतः शान्तेचन्दनेरसोधिनिहितः शीतत्वमत्र

र्वस्तुस्मोपि अत्रप्रियांगसंगाहितशैत्यवहुलः संसर्गेणचं

दनस्य शैत्यज्ञानमिति वस्तुकविनिवद्धवक्तृप्रौढोक्तिलि

ध्यंवस्तुतत्साहश्यात्‌भावात् तेनचममतद्विरहेचंदना

दयोनुकूलाइति वस्तुव्यंग्यं एवमन्यदुदाहार्यं एवंद्वौलक्ष

णामूलौ शक्तिमूलेषु द्वौ शब्दशक्तिजौ द्वादशार्थशक्तिजाः

८ एकउभयशक्तिजइत्याह शब्देति त्रयं वावाक्याः वेत्यर्थः

ध्व॰ लो॰ अस्फुटक्रमो रसाद्यात्मा पदैकदेशादिरूपाश्रयभेदेन। मयू॰
टी॰ श्लोढाश्त्याह पदेति लिखितास्तनौमिमित्यत्राबुद्धिपूर्वकं लि ७
४८ खनंपदैकदेशेनाद्वितीयारूपेणाप्राप्यते रचनायपयाउक्तवत्व
त्वयेन हासः वर्णाः शृंगारादौ मधुरादिः वाक्यादयः प्रसिद्धाः एते
48 षांयत्र नानापदव्यंजकत्वात्तत्र वाक्याश्रयः यत्रैकपदव्यंजक
त्वात्तत्र पदाश्रयः प्रबन्धगताभेदानाटकादौ प्रसिद्धाः अर्था
न्तरसंक्रमितवाच्यात्यन्ततिरस्कृतवाच्यस्वरूपाविवक्षितवाच्य
भेदौ वाक्यपदयोरिति द्विविधौ विवक्षितवाच्यलक्ष्यक्रमभेद
श्शब्दशक्तिजौ व्यंजमानवस्त्वलङ्काररूपौ वाक्यपदयोरि
ति द्विविधौ अर्थशक्तिजाउक्तरीत्या द्वादशविधा पदवाक्य
प्रबन्धेषु इति षट्त्रिंशद्विधाः उभयशक्त्युत्थस्तु वाक्य एव क

स्यचित्पदस्यपरिवृत्तेः एकपदेसंभवात् षड्भेदा रसादीनां
एवंसर्वकलनेषु ध्वनेरेकपञ्चाशद्भेदा इतिकश्चिद्विवादीत्तवा
च्यस्यद्वौभेदौ शब्दशक्तिजौ द्वौ अर्थशक्तिजौ द्वादशउभ
यशक्तिजस्त्वेक एवं स्फुटक्रमभेदाः पंचदश एकोऽस्फुटक्रमः
एवमष्टादशभेदास्तेष्वस्फुटक्रममुक्त्वायेवशिष्टाः सप्तदशभेदास्ते। भे
ष्वप्युभयशक्तिजमुक्त्वाऽवशिष्टाः षोडशद्विगुणास्तदाश्रयोः पा
दवाक्ययोर्भेदादित्याह एष्विति ६ १० अर्थशक्तिजस्यअन्ये
पिद्वादशभेदा इत्याह प्रबन्धेऽपीति संकरसंसृष्टिभ्यां ध्वनेः सं
भेदेवाकुत्यमित्याह संभिन्नाइति ११ १२ ध्वनेर्व्यंग्यस्याविभा
गान्तरमाह वक्तृस्फूतमिति पूर्वंप्रपंचितंव्यंग्यंद्विविधंवक्तृ
स्फूतंस्वांकरितंच नत्रवक्तृवैधाधायितुमभीप्सितव्यंग्यंवक्तृस्फू

वं. लो. अत्रतद्रूपंवक्तृरभिप्रायाविषयः सहृदयैः प्रतीयमानंस्वांकुरितं। सहृदय
टी. गिरैवव्यंग्यंयतोलत्त्वयंवक्तृतात्पर्यविनैवोच्छ्वसितमित्यर्थः ७
८६ एवंचवक्तृतात्पर्यविषयीभूतंवक्तृसूक्तंनङ्गिनैस्वांकुरितमि
तिसिद्धं ११ नन्ववक्तृसूक्तंचतुर्विधंयत्सहृदयंमात्रैवप्रतिपा
३ दयितुमभिमतंसाधारणंयथायेनामकोचिदिहनः प्रप्य
५९ यत्यवज्ञांजानन्तितेकिमपितान्प्रतिनैषयत्नः उत्पत्स्य
तेस्तिममकोपिसमानधर्माकालोह्ययंनिरवधिर्विपुलाचपृथ्वी
=गर्वी अत्रवर्गीविस्फारः सर्वसाधारणोव्यंग्यः वोद्धुःसाधारणात्वा
त् यत्रवोध्याभिप्रायेणप्रयोगस्तत्रामंत्र्यप्रतिवोधिनःवोद्धु
यथापथिकस्मरणाय स्यसंत्यरमात्यिमरणायस्यलोगामेऽत्रयः
पयोहरंयत्रविक्रजोऽस्वसमसितावसमु अत्रामंत्र्यपथिकस्यैव

प्रतीतिः क्रियते उच्छृणितोच्छलशिष्वंदं विसिस्शणीयनामिरेख
स्वलाञ्छनाशिनाम्मलमेरग ञ्जभाञ्जरणापरीहिंज्रासंस्वस्तन्निद्व
ञ्जान्नस्त्वामामंत्र्यवदन्त्याः संकेतस्थानरूपोऽयं लतदस्ये
प्रतिबोधितेतिमिष्टः मधुरापाथिकस्तरारेरुपगेयं वारिक्ह
वीवचनंपुनरपिय सनाकुलेकालियगरलानलज्वालाञ्ज
गोपीबोधितेनपथिकेनकृस्मीबोधायितेतिमिष्टः एवंबोद्धृमा
तुर्विधेनवक्तास्मृतंचतुर्विधमित्याह कश्चिदिति १८
एकः साधारणोबोद्धा इत्येकंक्रमेणवाबोद्धृभ्यात्तुर्विध्यमि
त्यर्थः स्वांकुरितमपिनिषेधंक्कचिदुपेत्यायथ्याभ्रमयाम्मि
यवीसद्धासोस्तुरगाहेष्टजमारिडोदेशगोलाशाईकच्छकंडं
गवासिनाथ्वरियसिधेरान्नवासिंहस्तज्ञावज्ञात्वादेवपजाये।

वं॰ लो॰ कस्माद्वचयार्थमस्मत्कं केनस्यतं गोदावरीकच्छमेयमा मदू॰
टी॰ यावित्याशयः अत्रो अत्राऽनिह्नवाभावात् स्वीकृतित्वं च ७
प॰ कामुकस्याशयप्रतीतिर्भवत्वित्याशयेनप्रयोगाभावात्
सहृदयानां स्वयमेव तत्त्वाशयप्रतीतिः अपि पिकुलंजंत
50 कभयेन्तूसास सागदलिसहित्तुरियं समसलिलसेअराणिसा
सराणिसहावीसमामिरवंशा अत्रभूतं चौर्यरतं निह्नवेन स्वीकृ
तित्वमत्रकस्यचित् प्रतीतिर्भवत्वित्याशयेनप्रयोगाभावा
त् निह्नवस्तु स्फुटमेव कालध्यात्रभूतः १५ एवं कालान्तरे
ण्युदाहार्यं तस्माद्धस्तास्फुनादिभिर्भेदैरपि व्यंग्यभेदः संभवती
ति उपसंहरति अनीतापीति यथा पर्यन्तरसंक्रमितांद्वि
भेदस्तथा वस्तुस्फुटादिनेत्यर्थः १६ वाच्यव्यंग्यमाह

नानेति नानाप्रभेदानानार्थावाकप्रकरणादिनाक्वचिदर्थेनि
यनानियमितायद्वितीयमर्थंवक्तिनत्वाच्यव्यंग्य इत्यर्थः
सचासौवाच्यव्यंग्यश्चेतिविग्रहः भद्रात्मनोदुरधिरोहतनो
र्विशालवंशोन्नतेःकृतशिलीमुखसंग्रहस्ययस्यानुपप्लवा
गतेःपरवारणस्यदानाम्बुसेकसुभगःसततंकरोभूत् अत्र
प्रकरणावशादभिधेयप्रकृषेनियन्तःनतःसिन्धुररूपो
र्थोनकेवलंवाच्यःकिंतुवाच्यःसन्व्यंग्यःकदाचिद्वाच्यो
नियमनदशायांतुव्यंग्यमुत्याशयः १७ इतिचन्द्रालोक
मयूखःसप्तमः ७ हलहृष्टतपनतनयावेपथुजातानतु
कंपेन नष्टाप्रवृत्तिकृतामममहृदयेस्थैर्यसमाधेयं अत्रएवंवि
भक्तस्यध्वनेर्लक्षणंदर्शयतिरेकेमध्यमकाव्यस्यलक्षणमा
ह यदितिव्यंग्यश्रीत्यायेत्रमनसोत्युत्तमाह्लादःसध्वनिः

नेवलक्षं पं० १०

वं· लो· आह्लादायकर्वैतुगुराणीमत्तव्यंग्यंयत्रतत्त्रिविधमित्यर्थः अस्फुट
टी· १ त्रैविध्यंदर्शयतिव्यक्तिरेवेतिद्वाचिद्व्यक्तिव्यंजनैवचारु ८
५२ त्वांस्तुञ्च्वानिइत्यपरःक्वचिद्वाकरण्यर्थःचारुत्वरसंनिधानाद
चारुरित्यपरः एवंत्रयोभेदाइत्यर्थः २ मत्तान्तरेगूढव्यं
८। ग्यादेयोर्हौम ध्वनिकाव्यभेदास्तत्रसोदाहरणमगूढमाह
अगूढमिति यत्रार्थान्तरसंक्रमिदत्तादिकमगूढंस्फुटंकल
येत्तत्रगुणीभूतमित्यर्थः विस्पष्टत्वइति समुद्रनिकास्व
विडुक्तिः अत्रसउनरत्वायास्यनीतिव्यंग्यस्फुटस्तजितत्वन्तु
स्वेनेन्दुःकावानसरसीरुहां३न्यवयेनक्षीरोदजन्मान्नि
नत्तस्यसरोजयोकियान् अभइति क्षीरोदजत्वेव्यंग्यमस्फु
टंएवंव्यंग्यस्यमध्यावस्थामाधुः ३ यत्रव्यंग्यंरसादि
रसोद्रेगगनदर्पर्णागामित्याह अपरेति उदाहरणां लोहेति

रसाभुविपत्तिंतंकान्तमवलोक्यकृत्याशिवइक्तिः अत्रश्रृंगारः
करुणास्याङ्गं एवमन्यदुदाहार्यं ४ वाच्यसिद्ध्यंगमाह त
येति यद्वाच्यस्यासिद्ध्यंगं नद्वाच्यसिद्ध्यंगमित्यर्थः नौरि
ति यथावंगयोनौरूपोर्थः वाच्यस्यवारिधेरङ्गमित्यर्थः
कुत्रनौवारिधेरंगमतआह संश्रित्येति अत्रतत्तरणिशब्दा
रुत्तरिसूर्ययोर्विद्यमानोपिप्रकरवशात्सूर्येनियमितस्तरे
व्यंजकः व्यंग्याचतरिः वारिधित्वंव्याधेः साधयतिव्याधि
वारिधिरूपकस्यतरित्वेनोपपत्तेरित्यर्थः ५ अस्फुटव्यंः
गमाह अस्फुटमिति अत्रकुंकुमातन्वादिनाकोकस्याह
श्यंव्यंग्यंतच्चास्फुटं संदिग्धप्राधान्यमाह संदिग्धमिति
यदिसंदेहस्तदासंदिग्धंयथावाच्यंव्यंग्यंवागम्यवाच्य
साहश्यंवाप्रधानमितिसंदेहः उक्तेस्पष्टसंदेह इत्यतआह
धा॰

वं० लो० संप्राप्तइति तस्यानयनेऽश्रवणोत्तंसभूमिकांप्राप्तेऽश्रवणपर्यन्तं मद्भूरव
टी० गतेइतिवाच्यं कर्णावतंसोऽभूत्तनीलोत्पलसदृशो इतिव्यंग्यं ८
५२ तयोः किंप्रधानमितिसंदेहः इतिभावः ७ तुल्यप्राधान्यमा
ह तुल्येति यत्रेन्दुत्वंव्यंग्यंवाच्येनसमंतुल्यप्राधान्यंतत्रा
52 दर्शीत्यर्थः कुत्र तथेत्यतआह कान्तेइति त्वद्वदनमंभोजा
पराभवतीतिवाच्यंवदनस्येन्दुसाम्यं व्यंग्यं चन्द्रमसापिपं
कजपराभवदर्शनात्तयोश्चतुल्यप्राधान्यमित्यर्थः अस्फुट ८
रमाह अस्फुटमितिवाच्यापेक्षयाव्यंग्येऽचारुणि अस्फुटं
र्थः व्यंग्यमित्यतआह उदाहरणं सरस्याइति सरस्यांमीलदंभो
जेसतिसरस्यामंभोजेमीलतिसतिचक्रः कान्तांपश्यति
अत्रविरहोभावीतिव्यंग्यंवाच्यनिरीक्षणमिवचमत्का
रमित्यर्थः ८ काक्वादिनामाह काकस्यमिति अत्रकाकु

वशात्तु रामेसमागतेतेनतस्यमदस्यनावसरइतिव्यंगयकाः
कुतिष्ठामीतिभावः पंपरिरवीकृत्यतिः शंको लंकायां रा
वणास्तिष्ठतिसप्रणानशवरोधमा धनुइतिकस्यचिदु
क्तिर्व्यंगयत्तुतद्वक्रघतीतियुक्तः पाठः अम्भोधोप्रणानेपि
मा घ्नतीतिकाकुः मा घात्विनिपाठेनुचार्थेकाकुस्फुटप्रती
तेः भवन्तुपसंहरति इतीति एतेनैवेवाक्ताः सूक्ताइतिभावः वचि
१० इतिशरदागमेष्टमोमयूखः ८ योगो ह्युपथिकनेता
दोषप्रचारस्य अस्माकमिष्टप्रतिरोधवक्रावतारः प्रवृत्तोल
व्यंजनामुत्कालक्षणामाह मुख्येति मत्रमुख्यार्थस्यावि
वक्षामवति नत्रमुख्यार्थैसंबद्धमर्थवदन्तीप्रतिपादयन्ती
तद्वेलणासाचाद्विविधापूर्वोकृपितः अर्वाचीप्रयोजनादिस्य

संबन्ध

वे॰ लो॰ र्थः मुख्यार्थबाधमपेक्ष्याविवक्षालक्षणायांबीजंतत्र्यैवं मयू॰ ।
टी॰ तरसंक्रमितसंग्रहः तत्रबाधाभावात् अविवक्षानुबाधस्तत ६
५२ त्रापिसंभवतिरूढिःप्रसिद्धिः यथोद्योतकंरख्याचष्टेइत्यत्र।
तत्कृतोऽयंयोलक्ष्यते नह्यत्रप्रयोजनंकिमस्तीतिरूढिरि
53 यंवक्तुःप्रयोजनलक्षणाग्निसदृशइत्यतोऽप्रतीयमाना
ग्निगततीक्ष्णत्वातिशयस्यैतःप्रतीतेः २ सेयंलक्षणा
द्विविधायत्रलक्षणीयस्यस्वशब्दोवाचकःशब्दस्तस्यमी
लनमकीर्तनं तत्रैकाययथामञ्चाःक्रोशन्तिइत्यत्रपुरुषवा
चकस्याप्रयोगात् अग्निर्माणवकइत्यादौलक्ष्यवाचकस्या
मीलनेकीर्तनेद्वितीयेनिदर्शयतिलक्षणीयेतियथामीलि
ताभ्यामुपाधिभ्यांविघातयोपाध्यन्तरेणात्रिधेत्याह ले

क्षणोत्तितत्रापियत्रविधेयोर्येनलक्ष्यतेसास्सिद्धलक्षणाय
थामूर्खवसुद्धिमुपभोपाधानाउक्तंगच्छतिरोतिप्रयोगेपाधाना
शब्दोलक्ष्योनविधेयः यत्रविधेयोर्येलिक्ष्यतेसासाध्यलक्ष
णायथाकामिनीजनानांयांगदृष्टिःपीयूषवृष्टिरितिअत्रवि
धायकशब्दलक्षणास्वीकारात् यत्रशब्दमात्रान्यानुपप
न्नस्यविधेयस्यसिद्धयेशब्दसंबन्धलक्षणातत्रसाध्यागल
क्षणायथागङ्गायांघोषइत्यत्रप्रवाहेऽनुपपन्नस्यविधेयस्यसिद्ध घोषस्य
तीरस्य येशक्यत्वलक्षणात् गंगायघोषादिप्रयत्तीरविघातात् २ येनप्रयो
जनेनप्रयोनलक्षणाप्रयुक्तातत्प्रयोजनंविधेत्याह स्फुटेति
अत्रग्निर्ममत्वावकइत्यत्रतेजस्त्यातिशयप्रतिपादनंस्फुटंप्रयोजन
नंपटोयंदग्धइत्यत्रैकदेशलक्षणायांतनपदपटाभावइवतात्

स्फुटं

वं. लो. रिधानेकर्मानर्हताप्रतिपादनमिष्टप्रयोजनं न त्वास्फुटमित्यर्थः मयूरस

टी. स्फुटस्य प्रयोजनस्य द्वैविध्यमाह विकुरीति स्फुटप्रयोजनमेकं ६

५४ न टस्य मेकमर्थगतं यत्र दीपानिर्वाणोभिलषिते ऽमंगलमिया

54 दीपं वर्द्धयेत्युच्यते तत्र प्रयोजनममङ्गलपरिहारस्तटस्यः वक्तृश्रोत्रो

स्तत्प्रतिपत्त्यभावात्तन्नस्यमंगलपरिहारो लक्ष्यलक्षकान्यतरवृ

त्तिरिति भावः एवमत्र समाह्लावपि वकुलमत्रमितित्रियोर्वंदति

तत्रापि द्रष्टव्यं कीर्तिरस्य शशस्वद्रुकेत्यर्थगतं निर्मलत्वादेः प्र

योजनस्य प्रतिपाद्यत्वात् २ अप्यगतस्य द्वैविध्यमाह तदेषेति

तद्वदनं चन्द्र इत्यत्र कान्तिमत्वप्रतीतिर्लक्ष्येऽयं चन्द्र एव तद्वद

नमित्यत्र लक्षकेलक्षणायाहि चन्द्रवदनपदं प्रयुज्यते न च तत्र को

न्तिमत्वं चन्द्रमासि लक्ष्ये प्रतीयते प्रागेव प्रतीतेः किन्तु लक्षके

मुख एवेति तत्त्वं ४ इदानीं लक्षणाया अवान्तरविधमाह लक्षक
स्यमिति यत्र स्फुटं प्रयोजनं लक्षके सैको दाहरणाख्यैवोक्ति ५
त्रयं मेव भेदत्रयं चान्यदाह अस्फुटत्वेति अमुष्य प्रयोजनस्य
अन्याः लक्षणाः ५ ननु प्रयोजनप्रतीतिः शक्तिः तस्या
न्यतमा आह व्यक्तेति शक्तितो व्यक्ता भिन्ना शक्त्या प्रयोज
नप्रतिपत्तिर्न संभवति इति लक्षणैव प्रयोजनप्रतिपत्तये च तु
र्विधांगीकर्तव्येत्यर्थः लक्षकस्यमुदाहरन्ति इन्दुरिति अ
त्र लक्षके मुख एव कान्तेरुत्कर्षः प्रतीयत इत्यर्थः ६ तट
स्यमुदाहरन्ति प्रतीप इति अस्फुटमाह पटोयमिति ७
लक्ष्यस्यमाह अम्लतामिति अतिह्यघता प्रयोजनं लक्ष्य
स्यमित्यर्थः लक्षणाबीजभूतान् संबन्धान् दर्शयति अभि

वं. लो. मुख्यामिति सा लक्षणा आभिमुख्येयथाङ्गुल्यग्रे मयूर
टी. करिष्यतामिति अत्राङ्गुल्यग्रसंमुखो देशविशेषो लक्ष्य ६
५५ तेलक्ष्यते संनिधानेयथागंगायांघोषइत्यत्रगंगासंनि
हितदेशलक्षणात यत्रगालवसंनिधानंनास्तितत्रैतथा
55 कारप्रतीतितत एवलक्षणाभवतिहिविधौतथाकाराज्ञा
तपर्वतचन्द्रमण्डलदेशव्यवधानस्यापिसंनिध्यप्रतीति
भ्रान्तिदोषविशेषवशात एवंचपर्वताग्रेचंद्रइत्यत्रत
थाकारपर्वताग्रसंनिहितोयंदेशइत्याकारप्रतीतिरेव
पर्वताग्रदेशस्यलक्षणीयचन्द्राधारदेशविशेषेणलक्ष
णावीजसंबंधइत्याह तथेति ८ यत्रनानतत्वसंदोष।
.विशेषेणभ्रान्तिः तत्रलक्षणानतत्वज्ञानतत्वस्यभ्रान्ति.

स्तन्त्रशक्तेरेव प्रयोगस्तेन पर्वतादावग्नयेव वच्नुरुस्य प्रत्ययेन तदभिप्रा
येणैव प्रयोगादिति दिक्। आयुर्घृतमित्यत्र कार्यकारणभावः
क्लेशात्पदं प्रयुज्यते न हार्थे शक्ताविंतत्वं न पाचनत्वमिति
पाचेन क्लेशशब्देन लद्व्यस्यार्थस्य वाच्यवाचकभावः संबं
ध इत्याह वाच्येति। अयमाशयः स्वोपस्थाप्य शब्देन वाच्य
वाचकभावलक्षणः संबंध एव तत्र कारणं लक्षणावीजं शं
तपदोपस्थाप्य क्लेशशब्दवाच्यत्वस्य क्लेशार्थे सत्वादिति इ
त्येवमादेरिति सैन्धवपदं लवणोपयुज्यते तत्रैकपदवाच्य
त्वसंबंधः सैन्धवपदवाच्यत्वस्य घोटकलवणयोः सत्वा
दित्येवमादेरित्यर्थः × किंचित्पतनेनोक्तं विशदयति सा
दृश्यादिति मुखचन्द्र इत्यादौ समवाये क्षत्रिणो यान्ति

वं॰ लो॰ तिनत्वन्नसंनिधिरप्यस्तीति चेन्नव्यवधानेपिसमुदाय मयूरव्यंसकः ९
टी॰ स्पनद्धटित्तत्वमादायतत्याग्रयोगात् वैपरीत्यादिति
५६ २ भग्नु रवइतिवत्कव्यभद्भ्रु रवइतिप्रयोगेव्यत्ययान्वयः
संबंधइतिटीकायांमूलकारस्तद्विचार्यनिष्प्राकपलदल
योःससंबन्धोपेदिनोव्यत्ययेत्वन्नशब्दयोस्तस्माद्धि
त्वयोविरोधःसंबन्धोयव्यापकारिप्रभृतावबकारिपद
प्रयोगेऽत्रियेतियथानाहशायुकुकारित्त्यार्जुनादिपद
प्रयोगेइत्यंलत्तरणामूलसंबन्धात् विचार्यमत्तांतरसिद्धं
लक्षणाभेदमाहसारोपेतियत्रलदयलक्षकयोर्द्वयोःप्रयो
गःसासारोपायत्रलक्षकस्यैवप्रयोगःसासाध्यवसामा
नयोःसौन्दर्यादिरूपासंबन्धेनप्रयोगगौरत्वंवान्यत्

द्रुत्वमित्यर्थः गौरणामिति एषा सारोपा उभयोः प्रयोगात्
गौरणी वसौन्दर्यादिगुणाङ्गुरस्कारादित्यर्थः १० गौरणा
मिति अत्राभयोरप्रयोगादित्यर्थः शुद्धमिति ११ अ
त्रगुणापुरस्कारेणाकार्यकारणाभावसंवंधेन प्रवृत्तेरि
त्यर्थः एवं लक्षणा च तत्स्वयं सिद्धम् १२ उपादानलक्षणा
र्थलक्षणा चेति भेदद्वयमन्यादिति षाड्विधेत्याह उपादाने
ति परस्य सिद्धये परापेक्षः सोपादानलक्षणाय था कुन्ता नात्म
प्रवेशासिद्धये स्वसंवान्धिनः अक्षिप्तन्ते परस्पघोषस्य गंगा
श्रयत्वसिद्धये गंगाशब्देन तटाय सा परेषां स्वार्थेणालक्ष
णेति क्रमेणोदाहरति कुन्ता इति १३ लक्ष्यस्यैवशिष्टस्य वि
शेषणावत्वं लक्षके वास्तु तस्मोपि शिष्टोपि शिष्यात् लक्षणा
प्रकरणा ५ पं० ४

चं. लो. याप्रकारद्वयमन्त्याहदित्याह लक्ष्येति लक्ष्यविशेषणा मधुरत्व
वत्वमुदाहरतिसरसमिति विधानेनात्रकाव्यस्यलक्ष्यस्य ६
सरसत्वंविशेषणं परत्रलुलकस्य धनस्यास्थिरत्वमित्य
र्थः वैशिष्ट्यावैशिष्ट्यादितिनुपाठःसम्यक्कुत्रकचिदत्र
क्वचिदुभयत्रविशेषणमित्येकःपक्षःउभयानिर्विशेष
णमितिद्वितीयइतितदर्थः अवैशिष्ट्यविधानमिह
दाहरणम् १४ क्वचित्सहेतुर्लक्षणाक्वचिदसहेतुरितिचभेद
द्वयमित्याह तथेति अतपासहेतुरितिभेदादपरेद्वेविधेमि
त्यर्थः सौन्दर्येति अत्रलक्षणायांसौन्दर्यंहेतुः अहेतोरु
दाहरणंगंगायामित्यादौस्फुटं १५ पाध्यन्तरेणलक्षणा
यामतोन्तरमाह शब्दइति शब्दंयथानसविषयादवगतिः

अत्र सखिशब्दे कारस्याऽसत्वप्रतिविध्यनुइकारश्रोत्रिश्च

सखिलक्षणायेति गुरुवचं दुःशक्ति पदार्थेपि गुरुवचनमाक

र्णयन्नित्तदास्ततापिवन्तीतिवा वाक्यार्थेऽस्मत्तपिवन्तीति

वाक्येन गुरुवचनाकर्णनस्य लक्षणात् तस्यवाक्यार्थ

त्वात् संख्याक्षयपाया वंतोक्यमाह वप्रणायित्तावंत

एवार्जुनाइति एकस्मिन्नर्जुनेवकृत्वोपचार कारकेयथा

अग्निना पचतीत्यत्राग्निः पचतीति कर्तृत्वोपचारः लिंगे

यथा हस्तिनि हस्तिनीयमितिसादृश्यात् कस्मिंश्चिद्दन्त

रहितत्वादिसादृश्येसाकारिणि हस्तिनीयमितिप्रयोगसंभ

वात् न चलक्षणानिरूपणामफलमिति निरूपकायलंका

रान्तरं प्रतिबीजत्वादित्याह अलंकारेति श्री॰ चन्द्रालो

वै. लो. कमप्युद्दिश्य ८ इतिशरदागमे ८ यवनंजनपति रोङ्गुणवोङ्गा॥ मयूख
टी. खिलविस्तारस्य स्मृत्याकीर्तनमेवाकलौकिकंशब्दायंत्र ९
५.८ नाम्न अभिधानिरूपणमाह धर्ममिति नकेवलं व्यक्तौ॥
58 संकेतग्रहः शक्यः व्यक्तिमात्रस्यातिप्रसक्तत्वात् व्यक्तौ वि
शेषस्यैव विशेषकं धर्मं विनानुपपत्तिः चैकत्र व्यक्तौ सं॥
केतेव्यक्त्यन्तरप्रतीतिर्न स्यात् प्रकृतिव्यक्तिमात्रेवा
नंत्यतप्रत्येकं संकेतस्य ग्रहीतुमशक्यत्वादित्यनुगम
कतया व्यावर्तकतया च धर्मज्ञानावश्यकमित्यर्थः न
चैवं धर्मस्यास्तर्वत्रावश्यकत्वे प्रायश्च्यनुपपत्तं नाना
त्वेनेक धर्मस्याप्यत्राभावेन प्रायत्नदूति प्रयोगात् आ
काशादेन प्रवृत्तिनिमित्तमिति सत्ताश्रयणाद्वाय्येति

59
वृत्तित्रयं शब्दस्य तत्र यया वृत्त्या शब्दः स्वपूसाहाय्यादावेदे
साभिधा लक्षणादौ कं चिदर्थं प्रतिपाद्यार्थान्तरप्रतिपाद ५९
नेन साक्षात्त्वाभावादित्यर्थः अभिधाया भेदानाह जात्ये
ति २ गौरित्यादौ गोत्वादि जातिविषयिण्यभिधाली
ला इत्यादौ गुणविषयिणी पाचक इत्यादौ क्रियाविष
यिणी